

მიხეილ ექვ. ხელაძის გამოცემა, № 1

ქართვმ სპარსეთში

სპარსეთში

საქართველოში მოსული

ქართული სპარსული

ათამონიკა ფონი

თბილისი

სტამბა: ექვთიმე ივ. ხელაძისა.

1895

მიხეილ ექვ. ხელაძის გამოცემა, № 1.

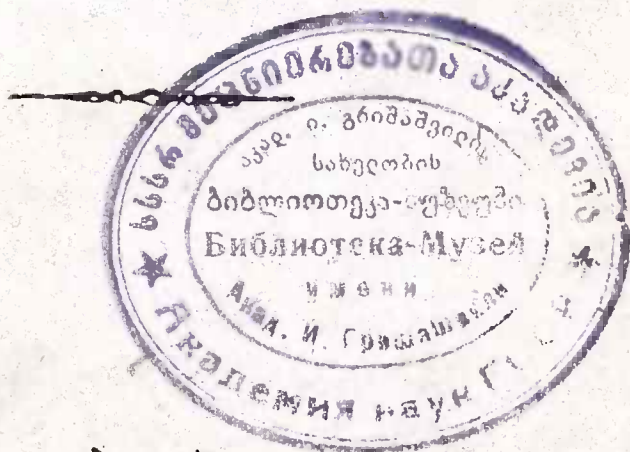
ქართველები სპარსეთში

№

35 935 საქართველოში მოსული

სპარსული ქართული

ათამონიკაშვილი

თბილისი

სტამბა ექვთიმე ივ. ხელაძისა.

1895.

Дозволено Цензурою Тифлисѣ, 1-го Декабря 1894 г.

ქართუელები სპარსეთში.

ქართუელი ტომის კრი ერთ დროს საკმარისად იყო გამრავლებული და აღორძინებული; ამ ტომის კრს კარგა ფართო ადგილებიც ეჭირა. X საუკუნეში ორივე სქესის რიცხვი 6 მილიონზე მეტი ყოფილა; XI საუკუნეში 7 მილიონი და XII საუკუნეში 8 მილიონი. რადგანაც ერთი ცნობა გვაუწყებს, რომ დავითის სამეფოში ათის თავზედ სალსშქროთ ერთი ქართუელი გამოვიდა „და გამობდა დავითისა სამეფოში კაცი ოთხასი ათასით“ 1), ამ ცნობიდან სჩანს, რომ ერთ დროს ქართუელობა ოთხ მილიონამდინ ყოფილა; ოთხი მილიონი მამა კაცი ყოფილა, ამათ თუ მდედრობითი სქესიც მიკუმატეთ და ისიც ერთი ამოდენი ვიანგარიშეთ, მაშინ 8 მილიონზე მეტი თუ არა, ნაკლები მაინც არ გამოვა. XIII საუკუნის ნახევრიდამ ქართუელების რიცხვი კლებას მიეცა, ჯერ მონგოლების შემოსევამ და მერე ჯვაროსანთ ომში დიდი ძალი ქართუელობა გაწედა. საქმე ისე წავიდა, რომ XIV საუკუნის დამდეგს ქართუელი ხალხი 5 მილიონი-ლა იყო. XV საუკუნეში 4 მილიონი, -მონგოლების შემოსევამ კვალად შეამცირა. XVI საუკუნეში 4 მილიონი. 1620 წლების შემდეგ 3 მილიონი. 1650 წლებიდან სასტიკად იწყო კლება, რადგანაც ოსმალეთმა სამუდამოთ დაიჭირა და ჩამოაწყალა საქართუელს დასავლეთი საქართუელი, სადაც ნახევარ მილიონზე მეტი ქართუელი იქნებოდა. ეს წარმძეული ადგილები ოსმალეთმა მიუმატა იმ საქართუელს ადგილებს, რომლებიც

1) დავით რექტორის შენიშვნა ვახუშტის გეოგრაფიაზე.

წინეთ წაართო საქართველოს, ე. ი. კარის ქართველთ: ოლთისის, კოლის, ვალშკერტის, ჰარხლის, იშხნის და სხვანი. საქმე იქამდის მივიდა, რომ XIX საუკუნის დამდეგს მთელი საქართველო მილიონ ნახეკარს-და შეადგენდა..

ასე და ამ გვარად დაეცა დიდებული ერი, დიდი რიცხვის მეჭონი ქართველი; ოდესმე თუ ამ ერის სახელი სახელგანებდა და სტეჟდა, უგანასკნელ იგი ისე შეიმუსრა ქრისტიანობის გულისთვის, რომ ქედ-მოხრილი მწუხარებით-და უმზერდა თვის შთამომავლობათა წარსულს; ქართველი ტომის ხალხის ჩაოდენობა დღეს ზოგი-ერთათვის გასაკვირველი იქმნება და მასთანავე საეჭვოც. მაგრამ შემდეგი მოსაზრება დაგვარწმუნებს, რომ აქ საეჭვო და გასაკვირველი არაფერი უნდა იყოს. აბა დაკავშირდეთ საქართველოს ძველ სამზღვრებს, რკინის ჰალოდან დარუბანდამდე; ამ ადგილებში დარჩენილ ძველ შთენთ ნიშნებს და იქიდან დავიწყეთ აზარში და მოსაზრება; თუნდ ავიღოთ, მაგალითებრ, შემდეგი: განა 1 მილიონს, ან 2 მილიონ ხალხს შეეძლებოდა იმდენი ეკკლესიების კეთება, რამდენიც ჩვენს წინაპრებს უკეთებიათ? განა შესაძლებელი იქნებოდა, რომ მცირე ერს ეკეთებინა ისეთი ეკკლესიები და ისიც V საუკუნიდან X საუკუნემდე, როგორც არის მცხეთის ტაძარი, ბოლნისის სიონი, ხახულისა, იშხნისა, ტბეთის, ჰარხლის, თფილისის სიონი, საფარა, ზარზმა, კარაძია და სხვანი, რომელთა მოთვლა აქ საჭირო არ არის. განა ეს ისტორიული ძველ შთენთ ნაშთნი ცხადათ არ გვანცნობენ ქართველთ ჩაოდენობას, სიმძლავრეს და განვითარებას? მაგრამ ჩვენ რა დაგვარწმუნებს და რა დაგვაჯერებს! თვით ჩვენვე ვყოფთ ჩვენ თავს უარს და ვარდევით მას, რასაც სხვა

ნი უნდა აჩვენებდნენ და სცდილობდნენ. სხვანი რაღაზე გავამტყუნოთ. ასეა გათახსილებული ერის საქმი, მაგრამ ქართველნი ამას არ გრძნობენ, დღესაც კიდევ იმ გზასა და კვალს ადგანან, რასაც ჩვენი მამა-პაპანი ადგენენ და რამაც დაგვაუძღურა და მიწასთან გავკვასწორა. ჩვენი ტომისთვის გარემოებას სელი რომ მოეწყო და მისი ბედის ჩარხი უგუღმა არ გადატრიალებულიყო, დღეს ქართველი ტომის რიცხვი დიდის წარმატების გზაზე იქნებოდა დამდგარი. ძველ ქართველთ კარგათ ესმოდათ საქართველოს გაძლიერების საჭიროება და მათ სწორედ ამ ჭაჭრით დაიმორჩილეს და გააქრისტიანეს ლეკები XII საუკუნეში; ამ აზრითვე დაეპატრონენ გაოხრებულ სომხეთს და ანში გადასახლეს ასს ათასზე მეტი ქართველი, რომელთაც სომხეთში ქართველების ეკვლესიების შენებაც დაიწყო და ბევრს ალაგას ააკეს ძვირფასი ტანსაცმელი. მაგრამ ჩვენდა სამწუხაროდ ქართველთ ასეთმა მისწრაფებამ დიდხანს არ გასტანა, მის ბედსა და მეცადინეობას სხვა რისხვა და მტერი მოეკლინა, რომელმაც უძღურ ჭყო ძრეული ქართველი, რომელმაც დასცა და დაამდაბლა ქართველობა, ქართველებში აღმოგვეთა ერთობისა და წინმსვლელობის წადილი, ყოველი მოსაზრება და მიდრეკილება ქართველთა შეჭურხა, შეაჩერა და მოსპო თითქმის ისე, რომ დღეს მრავალთათვის ქართველების რიცხვი კი არა და, ისიც კი საეჭვოთ ხდება, რომ ვითომც ამ ერს თავის განვითარებული ყოფა-ცხოვრება, მოქალაქეობა, სამხედრო ძალაგება და გამკობაც კი აღესპე ქონოდა. ჩვენ კი ვიტყვი თამამად, რომ ქართველი ხალხი ძველადგანვე დადგა დიდის წარმატების გზაზე; ძველად ქართველნი თანაპარნი იყვნენ რომის, ათინის და სხვა ასეთ

განათლებულთ ხალხთა; პირველ დროებში ქართველებშიაც ისე იყო ყველაფერი აღორძინებული, როგორც ზემოხსენებულ ხალხში. გარემოებას რომ ქართველთა წინ მსვლელობისთვის ხელი არ შექმალა და ყველა აღორძინებათა ძალნი და სახსარნი მკვიდრად დაშთენილიყვნენ და ისე წარმართელი იყვნენ, როგორც ის წინეთ იყო, დღეს საქართველო თანახარი სამეფო და ერი იქნებოდა ევროპის განვითარებულ ერთს და სამეფოთა შორის; დღეს საქართველო არც ერთ ევროპის სახელმწიფოს და ხალხს არ ჩამორჩებოდა უკან. განა ამისთვის არ კმარა გავისხენოთ ჩვენ V საუკუნის ქართველთ ხუროდ მოძღვრება, მხატვრობა, ცხენთა მკურნალობა, კაცთ ექიმობა, ძველებური მისნობა, ვარსკვლავთ მრიცხველობა, ქვის მჭრელობა, ქანდაკი, ხარატნი, ძველთხელაჯნური მწერლობა, და თუ გინდ გავისხენოთ პეტრე ეპისკოპოსი, სტეფანე და დავითი V საუკუნეში და პეტრინი XII საუკუნეში.

ვინც ამასში არ დამერწმუნება, იმან გაიცნოს ჩვენი და უცხო ტომთ ძველთა დროთა ისტორიები და იქიდან დარწმუნდება ჩვენ ჭეშმარიტებაზე. საქართველო ოდესმე ბედნიერი და სახელგანთი, თავის მოძავალს ბედნიერებას ასცდა XIII საუკუნის გასულიდამ, მისთვის დადგა დიდი ქცევა და ნგრევის ხანა. საქართველოს ასეთი უბედური მხკედრი გამოწვეულა და მოკლენილ იქმნა თათრებთა მეოხებით, უფრო ქრისტიანობის მტრობით. ქრისტიანობის წინეთ ქართველი დიდად მრავლდებოდნენ, რადგანაც მათ კავკასიის მონათესავე ხალხებთან დაახლოებულნი კავშირი ჰქონდათ, ასეთი გამრავლება ქრისტიანობის შემდეგაც იყო, რადგანაც ქართველთ როცა მეფეები ამოუწყდებოდნათ, მაშინ იგინი მიმართავდნენ თავიანთ მონათესავეებს ანუ მეზობლებს: სპარსთ,

სომეხთ და თავიანთ სამეფო ტახტის აღსადგენად მათ სთხოვ-
დნენ მეფის შვილსა, ძმას, ბიძას და ან მთავრის შვი-
ლსა. ასე იყო და ასევე წავიდოდა ქართველთ საქმე, მაგრამ
ამას წინ გადაეღობა მანჭმადის გამოჩენა და მანჭმადიანო-
ბის გავრცელება. მანჭმადის სარწმუნოების გავრცელების შემ-
დეგ ქართველთ იწიეს კლება. ქრისტეს სჯულის მოვარკველო-
ბისთვის მანჭმადიანთა წინაშე ქართველნი დას დასობით სწყედ-
ბოდნენ. ხშირად მტერსაც სზობდნენ და ჭხოცავდნენ, მაგრამ
თვითონაც მარცხდებოდნენ და მცირდებოდნენ, რადგანაც რიც-
ხვით მანჭმადიანები სჭარბობდნენ ქართველთ.

მთელ კავკასიის ხალხში მანჭმადიანობას მკვიდრად გაედ-
გა თესვი და მანჭმადის დროშა დიდის დიდებით გაიშალა,
საბრალლო და ახოვან ქართველებს ხშირად შინ გაწივეტას
გარდა სზარსთ-ოსმალეთშიაც მიერეკებოდნენ და ასახლებდნენ,
ზოგს სადა და ზოგს სადა. ვინც საქართველოში რჩებოდნენ,
ისინიც მუდმივ ომში იყვნენ გართულნი და ქრისტეანობის
გულისთვის მწარედ ემუჭრებოდნენ გარ შემოსეულ მანჭმადია-
ნებს. ერთ ჩვენ უძლეურებათ თვით ჩვენი ტომის მშვენიერე-
ბაც ხდებოდა, რადგანაც აზიის მანჭმადიანთ შავი ხალხები ძრი-
ელ ეტანებოდნენ ჩვენ ხალხსა, ქართველთა შვილებით ამშვე-
რებდნენ თვის მოდგმას. 1) XVII საუკუნეში მთელი სზარსე-
თი და ოსმალეთი სავსე იყო საქართველოდან წაყვანილ ქარ-
თველთა შვილებით. 2) არ მოიძებნებოდა სადმე ვინმე ფაშის ან
იგის ოჯახი, რომ იქ ერთი და ორი ქართველი უმაწვილი
არ ყოფილიყო დაკავებული. შაჰნ-შაჰების და სულთნების

1) საქართველო, დ. ბაქრაძისა. ტფილისი 1872 წ.

2) პიეტრო დელაველის მოხსენება რომში.

ჭარამხანებიც ხომ ყოველთვის ქართველთ შვილებით იყო სავსე. შაჰის ჭარამხანის უფროს გამგეთ დასაჭურისებული ქართველი იყო, ქართლელი, გვარათ ს.....შ.... 1795 წელს ეს პირი ტყვეთ წაუყვანიათ სპარსეთში.

მგონი ყველა ქართველისათვის ცხადი უნდა იყოს, რომ რიცხვ-მრავალ ქართველთა ტომის შვილებთა შთამომავლობით სავსე უნდა იყოს ოსმალ სპარსეთი. ჩვენი ტომის შვილებთა რიცხვი იქამდის გამრავლებული იყო ზემოხსენებულს ხალხებში, რომ XVIII საუკუნის ბოლოს აფრიკის მთავარ ფაშათ ქართველ მახმადიანთაგანი იყო, გურული. ამ საუკუნეებშია ცნობილი ერთ ღრობის ოსმალეთის შეიხ ისლამათ სტამბოლში ქართველთაგანი იყო, არტახელი; მაგრამ დავანებოთ ამ ცნობებს და საუბარს თავი და გადავიდეთ იმ ცნობებზე, როცა ჩვენი ტომის უკან წევის დღეები დაიწყო; როცა დადგა ქართველთა გადაგვარების და ამოწეკეტის ხანა.

„კეფის ტყალსანში“ მოხსენებულ ჯალალედინ შვილის ხვარაში შაჰის შემოსევიდან იწყება ჩვენი შემცირება. ჯალალედინს სპარსეთში გადასახლა 15,000 ქართველი; მეორე შემოსევის დროს გადასახლა 10,000 ქართველი, ზოგი ამათგანი მოქცეულ იქმნენ თავიანთ მამულში, რადგანაც შაჰი გზაში მოჭკლეს. მ მრისხანე მტერმა ეს ქართველნი ისე მოაცალა საქართველოს, რომ მაინც შემდეგ თავიანთი სამშობლო თვალითაც აღარ უნახავთ. ლანგ თემურმა წაიყვანა 10,000 ქართველი, უმეტეს ხალხ გაზდა გოგო-ბიჭები, თანვე წაიღო მრავალი ქართული ხელთ-ნაწერი წიგნები; რომელ ხელთ ნაწერი წიგნები დღევანდლამდე ინახება სამარყანდის ერთ ციხეში; ეს წიგნები სომხის

მოგზაურებსაც უნახავთ. იქიდან ამ წიგნების გამოტანის-
თვის მათ წყველას ჭქონიათ დადებული 1), შაჰ ისმაილის და ამის
მამისაგან გადასახლებულთ რიცხვი 25,000 ქართველზე მეტია,
უმეტესი სამხრეთ და ჯავახეთის საქართველოს ქართველები, რომ-
ელ მხარესაც დღეს სამხრეთის მაგიერ „სომხეთი“ ეწოდება. შაჰ-
თამაზმა გადასახლას 50,000 ქართველი და ხვარასანში დასახლას;
ამ დროს ახრდნენ ფიტარეტი, ტანძია, ბოლნისი, დმანისი და
სხვანი. შაჰთამაზმა გადასახლას, ზოგის თქმით, 80 ათასი, ზოგის
120 ათასი და ზოგის თქმით 100 ათასი. ზედ მიწვევით კი 100
ათასი მაინც უნდა ვიგულისხმეთ, 2), რადგანაც ამ დროს ახრდა,
საინგლო, იკრის-ხეობა, ქიზიუი, ვარდთა-ნაშენი, ვართაშენი
და დღეს სასკვარ კასეთი. ამ ქართველთა უმეტესი ნაწილი ამოწ-
ვდა სპარსეთში, რადგანაც სპარსეთში ამათგან ცხენოსანთ ჯარო
შეადგინეს, სადაც 30,000 სული ითვლებოდა ქართველთა და
რომელებიც აქა-იქ სპარსთა მტრების წინაშე ბრძოლაში გაწოდნენ.
აზანმა გადასახლას 5,000 ქართველი და ესენი გილანში დასახ-
ლას აქ დღევანდლამდე დარჩნენ ესენი და 1840 წლებამდე აქ ესე-
ნი ქართულად ლაპარაკობდნენ 3), ხელმ ხანმა წაიყვანა 10,000
ქართველი, შემდეგ დროებში მრავალი ამათგანი დააბრუნა გამო-
ხენილმა ხოსრო მირზამ. შაჰი უსეინის დროს წაყვანილ იქმნა
3,000 ქართველი, შაჰ-ნადირმა წაიყვანა 5,000 ქართველი, ქა-
რიმ-ხანმა წაიყვანა 3,000 ქართველი, მირკეისმაც გადასახლას
გადასახლებულთ ცნობა არ სჩანს; კონსტანტინეს მძევლობის
დროს 100 კაცზე მეტი იქმნა წაყვანილი, ლეონ ირანთა მსა-

საქართველოს აოხრება, შედგენილი XVIII საუკ. 1883 წ. ტფილისს.

2) ბრძოლა საქართვე. მოსპობაზე, ა. ფურცელაძისა. ტფილისი 1894 წ.

3) ნაინობი სპარსეთში ყოფილის სალამზეგოვის მიერ.

ჯულის დროს 200 კაცი, ირაკლი ნაზარაძის დროს 100 კაცზე მეტი; დიმიტრი თავდადებულის დროს 300 კაცზე მეტი. დოუთხანის დროს 300 კაცზე მეტი, ბეკრი ამათგანი ურუმიისაკენ იქმნენ დასასლებულნი. 1795 წელს წაყვანილ იქმნა 10,000 კაცი, კახტანგ მეექვსესაც 100 კაცი წაჭყვა, ერეკლე მეორეს დროს 300 კაცის გამოჩენილნი მხედარნი, ამათ უმეტესი ნაწილი ავღანისტანში გაწოდნენ.

ჩვენ აქ მოვიყვანეთ სპარსეთში გადასახლებულ ქართულთ რიცხვი, ჩვენის მიხედვით და ისტორიულის ცნობების ცოდნით. თუ რიგინათ დავადექით საქმეს და მკაცრათ გავარკვიეთ ჩვენი ისტორიის ცნობები, მაშინ ჩვენ ამასზე მეტ რიცხვსაც დავინახავთ გადასახლებულთ, ამათ კვალსა და ცნობებს ვი ვერ ვპოვებთ, მრავალნი ისე გადუსახლებიათ და ისე დაღუპულან თავიანთ სამშობლოსთვის, რომ მათ შესახებ არსად ხსოვნაც არ დარჩენილა. ოსმალეთმაც საკმარისად იფურცა გული; 1580 წ. შემდეგ დაუწყო გადასახლება კარის (ყარსი) ქართულთ, არტანის (არდაგანის) ოლთისის, პირამდე და მრავალთა სხვა ადგილების, რომლებიც არ თათრდებოდნენ. ოსმალთაგან გადასახლებულთ რიცხვი სულ რომ ცოტა ვსთქვათ 1600—1844 წლებამდის 300,000 სულზე მეტი ქართველი გადაუსახლებია, რომლებიც ქურთისტანში, ეგვიპტეში და აქა-იქ შორს ქვეყნებში დაუსახლებიათ; ამათ ალაგას საქართველოში ვი სხვებს ასახლებდნენ, როგორც მაგალითებრ ახალციხის მხარესთან, საქართველოს სამზღვრებზე. 1878 წლის შემდეგ ოსმალთს საქართველოდამ 100,000 სულზე მეტი გადასახლდა. 30,000 მაჭახლიდამ; 10,000 სული ქობულეთიდამ, 10,000 სული ლიკანიდამ; ამდენივე ქვედა და ზედა

აჭარიდგან. აგრეთვე სხვა და სხვა ადგილებიდან, რომელთა რიცხვი მთლად, 100,000 სულზე მეტი იქნება; ესენი სახლობენ სტამბოლს, ტრაპიზონს, ჩარშაბას, სინოპს, ესკიტრაპიზონის, ტრიპოლს, სუნიას, ორდს და სხვაგან *) სპარსეთს და ოსმალეთს გარდა ქართველნი თავიანთ ნებით რუსეთშიაც გადასახლდნენ, 1640—1820 წლებამდე სტავროპოლისკენ, მოზდოკს, ყიზლარს და სხვა ადგილებში 10,000 სულზე მეტი იქნება გადასახლებული, უმეტეს მებატონეთა ყმანი დევნულობის გამო. ამათ შთამომავალნი დღევანდლამდე სტავროპოლს კავკასს, მოზდოკს, ყიზლარს, სტავროპოლს და სხვაგან. ზოგმა მათგანმა შეინახა სამშობლო ენა, მრავალნი ხივასშიაც ყოფილან ძველათვე გადასახლებულნი და თვით ქალაქი ახალთექაც ქართველთაგან ყოფილა გაშენებული, თექელებში რომ ძველად ქართველნი ყოფილან და ესენი დიდათ გამრავლებულიც, ამას ისიც მოწმობს, რომ დღევანდლამდე თექელები ბევრს ახსოვთ, რომ ისინი ქართველთ შთამომავალნი არიან; ესენი ამაზე ყველგან ლაპარაკობენ. ვახტანგ მეფემ რუსეთში გადაიყვანა 2,000 ქართველი, ამათ უმეტესი ნაწილი რუსეთში დარჩნენ და აღარ დაბრუნდნენ. დაღისტანშიაც მრავალნი ყოფილან წყევანილნი ძალადობით, ნამეტარ ყმანი მებატონეთა, დევნულობის გამო; ესენი დაღესტანში ლეკდებოდნენ, რომ მით თავი ეხსნათ მებატონეთაგან. შუა გულ სომხეთშიაც მრავალნი ყოფილან წყევანილნი და თუ თავის ნებით გაქცეულნი. რაფის სიტყვით, ერთ ქართველ თავადს ქალაღდის თამაშობაში 150 კომლი ქართველი წყუგია; ეს მოუგია ერთ მდიდარ სომეხს, ამ სომეხს ეს ხალხი შუაგულ სომხეთში გა-

*) ქართველები ოსმალეთში, ჩემი დაუბეჭდავი წერილი.

დუსახლებია და ერთ სოფელში დაუსახლებია. დღეს ესენი მთლათ გასომხებულები არიანო. სარწმუნოებით გასომხებულნი საქართველოშიაც ბევრნი არიან, გაბერძნებულნი იერუსალიმისკენ, ჯვარის მონასტრის ყმანი, ძველადვე გადასახლებულნი V საუკუნეში და რუსეთში. სარწმუნოებით და ენით სრულიად გადაგვარებულნი.

აი ამან შეამცირა ქართველთა რიცხვი საქართველოში, ამან გახდა დღეს საეჭვოთ ჩვენთვის ისიც კი, რომ ვითომც ქართველნი ოდესმე 3 მილიონიც კი არ ყოფილან, გადასახლებულთ ქართველთ გარდა კარგად მიადგენეთ თვალ-ყური სხვა და სხვა საუკუნეების ომებში დახრცილ ქართველთ რიცხვს და მაშინ თქვენ ცხადად დარწმუნდებით, რომ ქართველნი XI, XII, XIII საუკუნეებში 8 მილიონზე მეტიც უნდა ყოფილიყვნენ, ორივე სქესისა, უცხო ქვეყნისკენ წაყვანილებში. ხშირად თვით მეფენი და მეფის ძენიც ერივნენ, ბატონნი, მთავარნი, მათი ცოლები და შვილები, ამათ გარდა ერივნენ სასულიერო პირნიც, თვით მღვდელ-მთავარნიც, მღვდლების და ბერების რიცხვიც ხომ ყოველთვის მრავალი იყო. ხშირად ერივნენ მწიგნობარი ქართველნი და მწერალნიც, და როცა ესენი მიდიოდნენ სპარსეთში, მაშინ ამათ თან მიჰქონდათ მრავალი ქართული ხელთ-ნაწერი წიგნები და სხვა და სხვა ძველი ნივთები, რადგანაც მათ საქართველოში დაბრუნების იმედი აღარ ჰქონდათ. ესენი შთებოდნენ სპარსეთში, რამდენიმე ხნის შემდეგ იგინი ძალ-დატანებით მაჰმადიანობას უერთდებოდნენ და უკანასკნელ, სიბერეში შესულნი იხრებოდნენ კიდევ, ამათ რჩებოდათ იქ შთამომავლობა, და ესენი ძველს წიგნებს და ნივთებს უანდერძებდნენ ხოლმე, რომ მათ შეენახათ ფაქი-

ზათ და არ დაეკარგნათ; ესენი აუწყებდნენ შვილებს, რომ ჩვენ თუმიცა გაეთათრდით და ეს წიგნები და ნიკთები ჩვენთვის საჭირო არ არის, მაგრამ როგორც ჩვენი მამა-პაპის საკუთრება, ამიტომ გითხროთ, რომ ესენი ხელ უხლებლად შეინახოთ. ასე უბედურთ და სამშობლოსაგან მოწყვეტილ ქართველთაგან სპარსეთში დიდი ძალი ძველი წიგნები და ნიკთების წაღებულნი. 1879 წელს თბილისში თავრიზიდან მოვიდნენ სპარსთა მეწიგნენი, ამათ თან მოიტანეს ბევრი სპარსული წიგნები, და ამ წიგნებთ შორის მოიტანეს რამდენიმე ძველი ქართული ხელთ-ნაწერი წიგნები, რომლებიც აქ დაჭყიდეს; ეგულა ხელთ-ნაწერი წიგნები სპარსეთში იყვნენ ნაწერნი, სამთელ გაკლებულს ქაღალდზე, სრულიად სპარსთა წესით. სპარსეთში ნაწერი ქართული ასოები დიდათ განირჩევა საქართველოში ნაწერ ანბანისაგან.

სპარსეთში დიდი ძალი ქართველობა სცხოვრობდა და ამ დიდ რიცხვს იქ დიდი ბინადრობაც ჰქონდა გამართული. უნდა ითქვას, რომ იქ მცხოვრებ ქართველნი ხშირად მწიგნობრობდნენ კიდევ და სწერდნენ სხვა და სხვა ისტორიულ წერილებსა, რომლებშიაც ქება-დიდებათ და ცრემლებით მოიხსენებდნენ თვის ამბებს, სამშობლოსაგან მოშორებას, ომებს, გაჭირვებას, თავ-გადასაკაღს, ქართველთ მეფეთა ამბებს და ბევრს კიდევ სხვა ცნობებს; ასეთ ცნობებს გარდა ესენი სწერდნენ ლექსებს, სთარგმნიდნენ სპარსულ ზნე-ხასიათის ზღაპრულ მოთხრობებს, სამეცნიერო და საექიმო წერილებს და ამ წიგნებიდან ზოგს საქართველოშიაც ჰგზავნიდნენ ხოლმე და ზოგს იქ იტოვებდნენ; შთამომავლობისაგან ეს წერილები შთამომავლობას გარდაეცემოდა ხოლმე. ეგულა ჩვენი გამორჩე-

ნილი მთარგმნელები სპარსეთშიც ყოფილან, იქ აღზრდილან, ზოგნიც კი იქ დაზადებულან და იქ შეუსწავლიათ მწიგნობრობას; ვახტანგ მეფემ „ქელილა და მანის“ თარგმნა სპარსეთში დაიწყო ერთ იქ მეოთხე სომხის დახმარებით, რომელმაც ქართული საკმარისად იცოდა. ხოსრო თურმანიძემაც იქ დაიწყო „როსტომიანის“ თარგმნა. დოუთხანმაც სპარსეთში სთარგმნა შარეზადეს „მუნთანათი შიას“ ანუ კარაბადინი, ბეგრძა კიდევ სხვა ძველმა მწერლებმა იმუშავეს იქ; ამას მოწმობენ თვით მათი ნაწერები. XVIII საუკუნის გასულს მთელი სპარსეთი საკსე იყო ქართული ძველი ხელთ-ნაწერი საეკლესიო წიგნებით, ხატებით და ჯვრებით საეკლესიო ძველი ნივთებით, რომლებიც ქართველთა სამღვდელთა შერთ საქართველოდან იქ მიჰქონდათ თავიანთ გაჭდასახლების დროს. ქართველნი სპარსეთში ტყვეთ-პურობილნი და წაყვანილნი დიდათ მაგრობდნენ სჯულის გამოცვლას და ხშირად ამისთვის ეწამებოდნენ კიდევ, ბეგრს წამებას და ტანჯვას იტანდნენ ხოლმე, მაგრამ სამუდამოთ სჯულზე კი მტკიცედ მანც არ რჩებოდნენ, რადგანაც მუდმივ ბრძოლას და ტანჯვას სჯულის გამოერთობ ბეზრდებოდათ და უჭირდებოდათ, ბეგრ ქართველთ კი გადაირჩინეს თავი გათათრებას მით, რომ ზოგ ამათგანმა თავის თავი სომხის სარწმუნოების მექონეთ აღიარა, ზოგმა აისორის და ზოგმა კათოლიკის. ამ სარწმუნოების მექონ ქართველთ სპარსნი ხმას არ სცემდნენ. მიზეზი ამისა ჩვენთვის ცხად არს: ეს ოსმალ-სპარსთა ბარბაროსული პოლიტიკა იყო.

სპარსეთი ძველადგანვე საკსე იყო სომხებით, აისორებით, ბერძნებით და XII საუკუნეში იქ გაჩნდნენ კათოლიკეთა ძველ ორდენის მამებიც; ამათ იქ დაიწყეს ექიმობა, ხსნიდნენ სასწავლებლებს და ქრისტიან აისორ ხალხში კათოლიკობას აკ-

რცელებდნენ. სპარსეთში მოსულნი თუ ტყეულობით წაყვანილნი ქართველნი ყოველთვის ამ ქრისტიან ხალხს ეკედლებოდნენ და სშირად მრავალნი ქართველნიც უერთდებოდნენ კათოლიკობას, სომხობას და ნესტორიანობას. ქართველებს თუ რამე გააჩნდათ ქრისტიანობის წიგნები ან სხვა რამ ნიკთები, სულ ამ ქრისტიანთ ერთა ეკკლესიებში მიჰქონდათ შესაწირავად და შესანახად. დღესაც თურმე სპარსეთში ძრეულ ბევრს ეკკლესიებში ნახავთ ქართულ ძეგლს წიგნებს, ხატებს და სხვა ნიკთებს, რომლებსაც იქაური ქრისტიანები დიდის პატივით ეპყრობიან და ფაქიზათ ინახავენ.

სპარსეთში ქრისტიანთ დაშთენილთ ქართველთა დაჰყარგეს თავიანთი დედა-ენა, ვინც სომხად აღიარა თავი, ის გასომხდა, ვინც კათოლიკეთ, იმთგანმა ზოგმა სომხური ენა შეითვისა, ზოგმაც აისორული, უმეტესი ნაწილი კი გათათრდა და ენა დაივიწყა. წინეთ ქრისტიანად დარჩენილ ქართველთგანდა, სომხის, ფრანგის და აისორების ეკკლესიებში ხანდისხან გათათრებულნი ქართველებიც დადიოდნენ; ესენი დიდის პატივით ეპყრობოდნენ საეკკლესიო საქმეებს და სახლებში თუ რამე გააჩნდათ, ხატები ან წიგნები, სიკვდილის შემდეგ ყველამაქებს ეკკლესიებში აწყობდნენ, სხვაგან სად რას წაიღებდნენ. სომხის, კათოლიკის და აისორების ეკკლესიების გალანები ძველად სავსე ყოფილა ქართველთა საფლავებით. რათვის სიტყვით აღექსანდრე ბატონიშვილიც თავრიზის სომეხთა ეკკლესიის კარებშია დასაფლავებული 1). ურუმიში ძველად ქართველების რიცხვი დიდი ყოფილა, თვით აღექსანდრე ბატონიშვილიც იქ იმყოფებოდა და აისორთა მღვდელ-მთავრის მარშიმონის (მა-

1) სახსოვარი, გამოცემა 1882 წ. ტფილისს.

მა სვიმონს) ეპეგობრებოდა, მის ხათესაკ ქალს ირთავდა. ბრი-
ტანიის ერთმა მქადაგებელმა შამმა იმომ გარდმოძცა, რომ
მე თვით მოკესწარ ქართულ მოხუცებულ ქალებს, რომლებიც
ურუშიაში სცხორებდნენ; ისინი და იმათ დედ-მამა ამ საუ-
კუნის ჰირველ წლებში ურუმელთ დაესხნათ სპარსთა სელიდან
და შინ მოეყვანათ. მოხუცებულებისაგან გამიგონია, რომ ძველ
დროში სპარსეთში ქართველები ხშირად მოჭყვანდით ტყვეთა
და ამ ქართველთაგანი ხშირად იფარავდნენ ქრისტიანობას. აი-
სორთა დახმარებით და ბოლოს აისორთა ეკლესიასაც უერთ-
დებოდნენ. სპარსეთის ქრისტიანთ ეკლესიებში კაცი ბერს
ნიშნებს და განძებს ხახავს ქართველთა ერისასაო. სპარსეთ-
ში ქართველობა და ქართული ენა ყველგან მოისპო. დაჩნა
მხოლოდ იმ ადგილებსა და სოფლებში, სადაც მხოლოდ ქარ-
თულნი ესახლენ და მათ სპარსეთთან მისკლა-მოსკლა ხში-
რად არ ჭქობიათო. ასეთი ადგილები და ქართველნი ერთობ
მცირეა და თუ სადმე ქართველნი არიან დაშთენილნი, ისი-
ნიც სულ გათათრებულნი არიან შიის სარწმუნოებითაო. მე
არ მაქვს იმედი, რომ 100 წლის განმავლობაში ამთაც არ
დაჭკარგონ ქართული ენაო. ჩვენ ეცადეთ მათში მოკსაურე-
ბა და გაქრისტიანებაზე ლაშარავი, მაგრამ ვერა გაუგონეთ-
რათ. თავის დროს ამ ქართველთა შესახებ ბრიტანიის სამქა-
დაგებლო საზოგადოებას ჩვენ მოხსენებაც გაუგზავნეთო,
მაგრამ არათერი მოხერხდაო.

დროის განმავლობის ძეობებით სპარსეთში ქართველ-
ბმა დაჭკარგეს თავიანთი სამშობლო ენა, თავიანთი ვინაობა
და გარდმოსახლების ამბებიც; გათათრებულ ქართველთ შიით-
თვისეს სპარსული ენა და ქრისტიანად დაჩენილების ზოგმა

სომხური, ზოგმა სპარსული. როგორც ესენი დაიკარგნენ
თავიანთ ქვეყნისთვის და დაივიწყეს მათ საქართველო. ქარ-
თველი ხალხი და სსოვნა, აგრეთვე ჩვენ მოგვივიდა და ჩვენც
მიგვავიწყდნენ ივინი, მიგვავიწყდნენ მიტომ, წადგანაც მათ
შესახებ ჩვენი ძველი ისტორია: სულ მცირედ გარდმოგვცემს;
მთელი „ქართლის ცხოვრება“ წარიელის ამის შესახებ ცნო-
ბებით და თუ არის სადმე რამ მოხსენიებული, ისიც რაი
სამი სიტყვით ასე: „შაჰნაზი მოვიდა, კახეთი აჭყყრა და
სპარსეთში გადასახლდა“ ეს არის, მორჩა, მოისვენა, ამით
გათავდა საქმე. საკვირველია, ნეტა ისეთი დიდი შემთხვევები,
როგორიც იყო ქართველთა გარდასახლება სპარსეთში, ქარ-
თველთა მისტორიკოსთათვის რად იყო უმნიშვნელო და ისე
დამცირებული, რომ ასეთს დიდს შემთხვევებზე ისე მცირეთ
გარდმოგვცემენ „აჭყარა და წაიყვანა“ ეს არის „ქართლის
ცხოვრების“ ცნობა. ჩვენის გარდასახლების და სპარსეთში მცხოვ-
რებ ქართველთა მდგომარეობის და დაღუპვის შესახებ ისევე
უცხო მწერლები უფრო მეტს ცნობებს გარდმოგვცემენ, ვიდ-
რე ჩვენები; მაგალითად: ლათინთ მოძღვარნი და სომეხნი.
ამდგან გარდმოცემული ცნობები რომ არ გეჭონდეს, მაშინ
ჩვენ სპარსეთში წინათ ყოფილ ქართველთა შესახებ სულ არა-
ფერი გვეცოდინებოდა. მაგრამ ქართველნი რაში არა ვართ
მივიწყებულნი და უკან ჩამორჩომილნი. სპარსეთში გარდა-
სახლებულ და დაღუპულ ქართველთა ცხოვრებაზე ცოდნა: ვი-
არა, თვით ჩვენს გვერდით, ჩვენს სამშობლო სამცხე სათაბა-
გოში მცხოვრებთ ქართველთა მაჰმადიანთ ცხოვრებასაც არ
ვიცნობთ, თვით ჩვენს მთიულებს, ფშავ-ხევსურთ, საინგი-
ლოს, სამეგრელოს, სვანეთს, აფხაზეთს, ჯავახეთს და ახა

მარანდაში, ქარმანში, თავრიზში, ხორლოსანში და სხვა დაშორებულ ადგილებში მცხოვრებთ ქართველთა შესახებ რა უნდა ვიცოდეთ.

ასე და ამ გვარად დავეცით, ასე წაგვივიდა ჩვენ საქმე და ოდესმე დიდებულნი ისე დაგუძლურდით, რომ უკანასკნელ ჩვენი არსებობის საქმეც კი საეჭვოთ შეიქმნა თვით ჩვენთვის; ისე საეჭვოთ, რომ ამ რამდენისამე წლის წინეთ ქართველ კაცისთვის რომ გეთქვას, სპარსეთში ოდესმე ქართველნი სცხოვრობდნენ, ის მაშინათვე ეჭვით შემოგხედავდა და გაჭკვირდებოდა. ბევრნი ასეც იტყოდნენ ხოლმე.

შე კაი ვაცო, ქართველები საქართველოშიაც აღარ სცხოვრობენ და იქ რამ წაიუვანა, იქ რა აცხოვრებთო, ბევრმა არ იცის მიზეზი ქართველთა საქართველოში შემცირებისა, რომ სწორეთ ის განდა ამის საფუძვლად და ძალად, რომ ქართველს საქართველოს გლეჯავდნენ და უცხო ქვეყნებში მიერეკებოდნენ საცხოვრებლად, ვიტყვით იმასაც, რომ სპარსეთში მრავალ დაკარგულ და დაღუპულ ქართველთ გარდა აქა იქ დარჩენილან ისეთი ქართველნიც, რომელნიც თუმცა გათათრებულან სარწმუნოებით, მაგრამ ქართული ენა და საქართველოს ხსოვნა კი მაინც არ დაუკარგიათ. ამათ თავიანთის ენით ჩვენ დროდის მოუღწევიათ. ამის შესახებ ჩვენ აქედამ დავიწყებთ.

ჩვენდა მოულოდნელად და საკვირველად, 1871 წელს თბილისში მოვიდა სპარსეთიდან, ერთი სპარსელი ქართველთაგანი, სახელად ათამ ონიკაშვილი, ქართულს ენაზე წმინდად მოსაუბრე, არაბულის წერა-კითხვის მცოდნე, აკრეთვე სპარსულის და სხვა აღმოსავლეთის ენებისა. სპარსეთში დაბადებული და აღზრდილი. მის წინაპარ ქართველნიც

სწარსეთში დახადებულან, აღზრდილან და იქვე დახორცილან, მაგრამ თავიანთ სამშობლო ენა არ დაუკარგავთ და მცირედ საქართველოს ხსოვნაც ჰქონიათ; საქართველოს და ქართველ ხალხის შესახებ თურმე ზღაპრებსაც ლაპარაკობენ. ესენი ხშირად ნახავენ ხოლმე აქა იქ სწარსეთში მცხოვრებ სომხებს და მათ საქართველოს შესახებ ამბებს ჰკითხავენ, თუ ვინმე რამეს იტყვის, იმას სულ განახული ისმენენ. მაგრამ საუბედუროდ სომხებში ხშირად კერ ნახვენ ისეთს ზირებს, რომ მათ საქართველოზე რამე ცნობები იცოდნენ. ათამ ონიკაშვილი იყო სწარსულ ქართველთ ერთი შექმლებულ ოჯახის შვილთაგანი. ამას თავიანთ ოჯახში ხშირად შეიტყვია ხოლმე თავის მშობლებისაგან, რომ ჩვენ ქართველები ვართ, ჩვენი ქვეყანა საქართველოა; ჩვენ აქ ძალად ვართ მოყვანილნიო. ჩვენი ძველები იტყოდნენ ანდაზად ხოლმეო, რომ „ეგები ეცადოთ შინისაგან დაბრუნებასაო, ბევრი კაცი და დედაკაცი სულ ამას გვაკედრიდნენ, რომ ეცადეთ აქ არ დარჩეთ და საქართველოში დაბრუნდეთ“.

იტყოდნენ თურმეო, რომ მოხუცებულნი ცხარედ სტიროდნენო, რამდენჯერაც გაიგონებდნენ საქართველოს, იმდენჯერ წუხილს და ნატვრას დაიწყოებდნენო; რომ ხეტა საქართველო გვახვენა, ხეტა ჩვენ აქ ვინ გადმოგვასახლდა, ჩვენს ცოდვაში ვინ ჩადგა, რას გვემართლებოდნენ, რომ ჩვენს ძმებს დაგვამოკრეს და აქ მოგვიყვანეს; ყველა ამბობს თურმე, რომ ჩვენ აქ შაჰბაზმა მოგვიყვანაო. შაჰბაზი მათში სახელოვნებს, საქართველოს საქმეების დამამცირებლად მხოლოდ ამას აღიარებენო. სწარსულ ქართველ მოხუცებულთა ლაპარაკს ვატარა ათამ ონიკაშვილი ყოველთვის სიამოვნებით

ისმენდა და ამას ძრეულ უყვარდა საქართველოს ძველებური
ამბების გაგება. ყოველი ამბავი ამას ცხადთ ამასსოკედებოდა
და შემდეგ ამ ამბებს თავის ტოლს ბეგობრებს უფობდა
ხალძე, რამდენიმე ხნის შემდეგ ათამ ონიკაშვილი მისცეს
თავიანთ სოფლის მარტყოფის სასწავლებელში შევირდათ.
სასწავლებელი ძველადგანვე დაუარსებიათ მარტყოფში, სწავ-
ლებს ამ სასწავლებლის მეოხებით გაუგრძელებია ქართველებში
სწავლსული ეხა. ამ სასწავლებელში ათამა რამდენიმე წელიწადს
დაწნა, აქ შეისწავლა არაბული ანბანი, სწავლსული ეხა, საჭირო
საკითხავი ლექსები და უკანასკნელ როცა მოღონიერდა,
სკოლიდან გაიდა, 20 წლის გაყვარდი იქნებოდა, რომ მარტ-
ყოფიდან თავრიზში გადასახლდა და იქ საქმეს ეკებდა. ამან
იზოვა ერთი ინგლისელი ინჟინერი, რომელთანაც მოსამსახურე
რედ დადგა. ამ ინგლისელთან ათამ ონიკაშვილი ჩინებულად
ასრულებდა თავის მოვალეობას. ინჟინერი გაკვირებულად იყო
მასზე, რომ მე ასეთი ჩინებული ბიჭი ვიმოგნეო სწავლსულში,
წერა-კითხვის მცოდნე, მასთან გონებანი და თანხავარი ევრო-
პიელ მოსამსახურებისა, ინჟინერმა სწავლსული ეხა იცოდა.
ამან ათამ ონიკაშვილს თავის ვინაობა ჭკითხა, ამხნაც ყველა-
ფერი უამბო: ინჟინერი გაკვირდა, ამან სთქვა: კიდევ მიტომ
გამოვიდა ასეთიო, რომ ეს სწავლსულ შთამომავლობის არ
ყოფილაო. ინჟინერმა უთხრა, რომ მე რუსეთისკენ მომიხდუ-
ბა მოვლათ და თუ გინდა ბაქოში ჩემის ხარჯით წავიყვან,
და მერე იქიდან შენ შეგუძლება, რომ საქართველოში ადვი-
ლად ჩახვიდეო. ათამ ონიკაშვილს გაეხარდა, წამოსვლის
პირაობა მისცა. რამდენიმე ხნის შემდეგ ინჟინერი ბაქოში
წამოვიდა, ათამ ონიკაშვილი სიამოვნებით გამოჰყვა თანა-

ესენი ძალე ზაქოში მოვიდნენ, ისეინური კასპის ზღვით გაემ-
გზავრა და ათამ ონიკაშვილი ვი საქართველოში გამოემგზავ-
რა, დიდი ხნის წადილი აუსრულდა ამ ჰირს, ძალე მოვიდა
თავის სამშობლო ქვეყანაში, მან ძალე სასა ის წამებული სა-
ქართველო და ქართველი საღისი, რომელ ქვეყნისა და ერსა
მისი მშობლები 200 წლის განმავლობაში უკან მოსტირის
მწარე გულით და ცხარე ცრემლებითა, თვით ათამ ონიკაშვი-
ლიც არა მტირედ გლოვობდა თურმე საქართველოზე, ამის
უფრო უნატრებოდა საქართველოს და ქართველი საღისის ნა-
სკა, ვინემც მის მშობლებს, აგერ აღუსრულდა მას წადილი
და ბევრის შრომის და მეცადინეობის შემდეგ მოვიდა თავის
სამშობლო ქვეყანაში, თავის ტურთა და მტერთაგან წამებულს
საგმირო საქართველოში. ათამ ონიკაშვილის მოსვლის ამბა-
ვი თბილისში ძალე მთელმა ქართველობამ შეიტყო. ბევრს
დიდი გვარის კაცს მოუნდა ამ ძვირფასი სტუმრის სასკა.
ძალე მიიხმეს თავისკენ. ნასეს ყველა ჩვენ სხვატოო ჰირებმა:
დიმიტრი ბაქრაძემ, იაკ. გოგებაშვილმა, ავაკიმ, გ. წერეთელმა, ს.
მესხმა, დიმიტრი ყიფიანმა, გრიგოლ ორბელიანმა და ჰეტრე
უძიკაშვილმა. ამთ დაუწყეს სხარსეთში მეოთხთ და დაღუბულთ
ქართველთა შესასკე ცნობების გამოკითხვა და საუბარი. ათამ
ონიკაშვილმაც დაიწყო საუბარი და ყველაფერი რაც ვი იცო-
და სხარსელ ქართველთ ცხარგრების შესასკე დაწკრილებით
უამბა, მისმა საუბარმა ბევრს ქართველს გასსენა საქართვე-
ლოს შაკი და ხელი დღეები, ბევრს ქართველს აუტოკდა
გული, ბევრი ქართველი ატირდა მისის საუბრით, ბევრს გა-
დაქმალა თვალთ წინ საქართველოს მწარე დღეები და ის წუ-
თები, როცა ათამ ონიკაშვილის წინაზრებს თავიანთ საყვარელ

საქართველოს ამოცემდნენ, როცა იგინი სპარსეთში მიჰყვანდათ და სამუდამოთ ასაღმებდნენ ქართველთა ცხოვრების მზერას, ქართველებთან კავშირს, ღსინს და ათას ნაირ ვაების დათმენას. განა იქნება ისეთი ქართველი, რომ იმან ათამ ონიკაშვილის წინაპართ ქართველთ ამბები შეიტყოს და იმაკ წუთს გუღი არ აუტირდეს, განა შეიძლება მოიძებნოს ისეთი ქართველი, რომ მის გუღი არ შეაწუხოს სპარსეთში მყოფთა დატან-ჯუღთ ქართველთა ცნობებმა, კიდევ განვიძეოკრებთ, რომ არა გეგონია, და თუ იქნება ისეთი ვინძე, რომ მის გუღზე ამ უბედურ ხალხის ცნობები ვერაფერ გავლენას მოახდენს, ის სხვა სჯუღის და ჯიშის ქართველი იქმნება, არამც თუ ჩვენ, არამედ ხშირად ტირილდა თვით ათამ ონიკაშვილი და ატირებდა მრავალ ქართველთაც. მის საუბარს ისეთი გავლენა ჰქონდა დიმიტრი ბაქრაძეზე, რომ ამან აღარ იცოდა რა ექმნა, ამის ძწუხარებას. სამსჯვარი არა ჰქონდა. ათამ ონიკაშვილი სპარსულ-ქართველთათვის ძალიან გლოვობდა მათი ცხოვრებისათვის დიდათ შესტკივოდა გუღი და მწარედ სწუხდა, სწუხდა მით უფრო, რადგან ქართველ ერის მდგომარეობას ბეჯითად აღეკნებდა თვალთ და ყურს და ქართველ ტომის შემცირების მიზეზსაც კარგათ გრძობდა, სწუხდა მწარედ, რადგანაც საქართველოს სპარსთა ბევრი შეილება მოსტაცეს და ვინც წაიყვანეს იმათ უბეტესი ხაწილიც გაწედა და დაიღუპაო. აქ ქართველთ მოაკლდნენ, ქართველნი შემცირებულან და იქ კიდევ მათ ვერ იხეირეს და მოისზვნენო. რამდენჯერ უთქვამს ასე: ახ, ჩემო მეგობარო, განა მოკესწრები იმ დროს, რომ მე და შენ ან კიდევ სხვა ქართველნი სპარსეთში წავიდეთ და ჩვენი დაღუპული ძმები ვნახოთ.

გავიცნათ მათი ავი და კარგი და ყოფა-ცხოვრება. მიგრამ მასინ ე. ი. 1877 წელს, ჩვენ სპარსეთში წასვლის თავი კი არა, საქართველოშიაც არ ვიყავით და აბა იქ წასვლას ვინ იფიქრებდა, თუმცა ნატურა კი დიდი გვეჭონდა. ეხლა რომ საწყალი ათამ ონიკაშვილი ცოცხალი იყოს, სწორედ აღტაცებული იქნებოდა მით, რომ ძლივს ეღიროს მის ნატურას შესრულება და სპარსეთში წავიდა საქართველოს ძვირფას მონღოლურ შვილთაგანი ბ. ვლადიმერ აღნიკაშვილი, იგი თამამად ეტყობა ასე.

— ოჲ, ჩემო ძვირფასო ვლადიმერ, მადლობა ღმერთს, რომ მოვესწარ ქართველს, რომელმაც ისურვა ჩვენსკენ წამოსვლა და დაკარგულ ძმების გაცნობა.

ეს კაცი ბევრს ცნობას მისცემდა ქართველ მოგზაურს, იგი უჩვენებდა მთელ სპარსეთის ადგილებს, აჩვენებდა იმასაც, საც კი ქართველთა კვალია დარჩენილი, ამას გარდა სპარსეთის ენითაც დიდად დაეხმარებოდა ჩვენი ტომის საქმეს და იგი თარგმნებით ბევრს ჩასძეს შეძრიტანდა ჩვენს მწერლობაში, მაგრამ ეს არ იქმნა ასე, ჩვენ ვერ ვისარგებლეთ იმითა. ათამა თავისუფლად ამბობდა ხოლმე „წყუფ სპარსთა და ოსმალთა მეოსებით დიდი ძალი ქართველობა დაღუბულა. მაგალითს გეტყვით, რომ ძველათ არ ყოფილა სპარსთა დიდი ოჯახი, რომ იმ ოჯახში ქართველთა შვილების 2 მანც არ ჰყოლოდეთ მონებათ. ასე დაბნეულ, დარიკებულ და დაკარგულ ქართველთა დაკარგეს ქართული ენა. ვინც დარჩნენ და შეინახეს დღევანდლამდე, ისინიც დაჰკარგამენ ამ 100 წლის განმავლობაში, თუ ამ საზოგადოებს არათუერი ეშველათო, თუ რათუერ უნდა ეშველოს იქ, რა უყოთ? გადმოსახლებას

უნდა გეცადეთ, მეტი გზა არ არის, მე დავიწეებ თხრობას და იმედი მაქვს, რომ მრავალნი ქართველნიც დამესმარებინან ამ საქმეში, ეს ამბები გინტკი გაიგო, ეგელას ესიამოვნა, ეგელას აღტაცებული დარჩა, ხოლო ვისაც ამ საქმეში შეეძლო მონაწილეობის მიღება და ვისაც უხაროდა ამ კაცის ლაშქარი, ეს გამოჩენილი ქართველი პოეტი გენერალ გრიგოლ მარბუღიანი კი შორის დადგა და ანსად ერთი სიტყვა კი არა სთქვა, გერათუერი წინაძღვლობა გაუწია ათამ რნიკაშვილს, ათამ რნიკაშვილი გადაწეკეტით ასაბუთებდა, რომ დღეის შემდეგ ქართველნი სპარსეთში ეგლარ შეინახვენ თავსა, რადგან თმენას და ბრძოლას სპარსებთან მობეზრებულნი არიან. აი რა გვიამბო თავიანთ სოფლების შესახებ.

ისპანნიდან ჩრდილოთ დასავლეთისკენ, ქალაქ შირაზის მახლობლათ, ხუთი დღის სავალზე, ყულეკის წყლის ხეობაზე, მდებარეობს რამდენიმე სოფელი ქართველთა, რომელ სოფლის მცხოვრებნიც ქართველნი არიან და დღეკანდღამდე აქ ქართულად ლაშქარობენ, ქართული ენის გარდა მათ სსკა ენა სულ არ იციან. წვილ სოფლებთ შორის, გამოჩენილ სოფლებათ შემდეგი სოფლები ითვლებიან, სადაც მთლად ქართველები ცხოვრობენ.

მარტყოფი	—	1000	კომლი
აფუსი	—	800	კომლი
თელავი	—	900	კომლი
ტაშკენაში	—	500	კომლი
ასხა	—	50	კომლი
ბოინი	—	60	კომლი
მელახანი	—	50	კომლი

მუკუჭანი	—	100	კომლი
მახხანი	—	200	კომლი
ზემო-აკურა	—	30	კომლი
ქვემო-აკურა	—	20	კომლი

გილანის ზღვისკენ, თავრიზსა თუ თეირანს აქეთ, გზაში არის შემდეგი სოფლები:

ზატონი	—	30	კომლი
დილა	—	40	კომლი
ნარი	—	30	კომლი

აქ მოხსენებულ უკანასკნელ სამი სოფლის შესახებ ათამ ონიკაშვილის გარდა, მე მიაბნე ერთმა მოხუცმა საქართველოს სომეს ვაჭარმა, რომელსაც მთელი სპარსეთი დაეკლავ, ეს სოფლები ეხება და იქ რამდენიმე დღეს ერზრუმსა და ქართველებთან ბეკრი რამ ესაუბრა, ამ სოფელში ალექსანდრე ბატონიშვილსაც ხშირად უცნობია სოფელი. სოფლის მცხოვრებნი დიდის ზატონით ეზურობოდნენ ალექსანდრე ბატონიშვილს და ამ ბატონიშვილის შესახებ ბეკრი ამბებიც ყოფილა ზღაპრად დაჩენილი. ამ სოფლებში დღევანდლამდე ქართულად ლაზარაკობენ და საქართველოს შესახებ ბეკრი ამბებიც იცის. ათამ ონიკაშვილის სიტყვით, დღეს მთელ სპარსულ ქართულთ რიცხვი 30 ათასამდე უნდა იყოს. ზოგ მოხუცთაგან გაუგონია ამას ის ამბავიც, რომ კითხვით სპარსეთში აქა იქაც არიან ქართველები, მაგრამ მათი ბინადრობის და სოფლების ცნობები ქალაქ ადგილებში არა-ვინ იცის, რადგანაც იგინი სპარსეთის შესანიშნავს ქალაქებისაგან ერთობ შორს სცხოვრობენ, უფრო ისეთ დაშორებულ ადგილებში სცხოვრობენ, რომელ ადგილებშიც ბევრ

დროშივე სპარსეთისათვის უხმარი ყოფილა. აი ეს რიტხვი გადაჩხა იმ დიდ რიტხვს ქართუელთა, რომელნიც სპარსეთელად სპარსეთში იყვნენ გადასახლებულნი 400 წლის განმკლობაში და რომელთა რიტხვიც ისე დიდი იყო, რომ XVIII საუკუნეშიც კი მთელი სპარსეთი საკსე იყო ქართუელებითა. სპარსელ ქართუელთ კარგათ ახსოვთ თურძე, რომ ისინი ქართუელთ შთამომავალნი არიან და სპარსეთელადმ გადასახლებიან შაჰბახს. ამბობენ თურძე, რომ როცა ჩვენი ძეგლები მოუყვანიათ და დაუსახლებიათ, მაშინ ამ ადგილებში ხალხი არ ყოფილა და ქართუელები სადაც დასახლებულან, იმათ თავიანთ ახალ შენებისთვის თავიანთ ძეგლი სოფლის სახელები დაურქმევიათ. მაგალითებ: სოფელ მარტყოფიდან გადასახლებულნი ერთად დასახლებულან და ამათ თავიანთ სოფლისთვის მარტყოფი უწოდებიათ. ასევე სხვან სოფლებსა. ათამ რნიკაშვილი იტყუდა ხოლმე: ჩვენ არ ვიცით თუ ჩვენი სოფლის სახელების მექონი სოფლებიც უნდა იყოს სპარსეთელად თუ არა, მაგრამ ვფიქრობთ, რომ უნდა იყოს, რადგანაც ამის შესახებ ამბები ჩვენი ძეგლებისაგანაც შემოიტყუია. ჩვენში ამბობდნენ ხოლმე, რომ როცა ქართუელები დასახლეს ამ ხეობაში, მაშინ ქართუელთა დიდი ხანი შეიმკრეს თავი და არ გათათრდნენ. იმათ დიდი წვალება გამოიარეს, დიდათ სტანჯავდნენ და აწვალებდნენ იმ ქართუელებსაც, რომელნიც სპარსელ დიდი კაცების სახლებში იყვნენ მონებათ დარიგებულნი. ხშირად ამ საბრალოდ ქართუელთ შვილებით ვაჭრობაც ჰქონდათ გამართული, ჩვენ ტანჯვას წვალების და შვილების ტაცობას რიტხვი არა ჰქონდა. მართლაც და ძეგლად სპარსეთში ქართუელნი დიდს

ტანჯვაში ყოფილან, ამას ამტკიცებს პიტერო დელავალის ცნობა საქართველოს შესახებ, რომელ ცნობაც იმავე დროსვე არის დაწერილი. აი რას მოგვითხრობს: XVII საუკუნეში, სპარსებმა ძალად მოაცილეს ქართველები თავიანთ სასლ-კასრსა, სამშობლოს და წაიყვანეს, ადგილი წარმოსადგენია თუ რა არეულობა იქნებოდა მთელის ქვეყნის გადასახლების დროს, მათშორის იყვნენ მამაკაცები და დედაკაცები, თავადნი, აზნაურები და გლეხები, დიდი და პატარა, ყოველ წლოვანობისა, ყოველ წოდების და ყოველ მდგომარეობაში მყოფი, ესენი თავიანთ ბარგით, რამდენის წამოღებაც შეეძლოთ, დააყენეს ვარის წინ და სიჩქარით წაიყვანეს სპარსეთში და მიუჩინეს ის ადგილები, რომლებიც უფრო დაშორებულნი იყვნენ საქართველოს, სადაც უფრო ეჭირებოდათ ხალხის დასახლება. აი საიდგან არის ის, რამდ დღეს საკუთრად თქმული სპარსეთი მაგალითად ქირმანში, მიზანდარნი და ყასპის ზღვის ნაპირები სავსე არიან ქართველებითა და ჩერქეზებით. ფარსისტანტი და მოზანდარანში ამათ არამც თუ სოფლები, დაბებიც კი უჭირავთ, არამედ მთელი ქალაქებიც, იქ მათი მეტი არავინა სცხოვრობს. გარდა ზემოხსენებულ ქართველების, რომელნიც სპარსეთში სცხოვრობდნენ, თავისუფლად არიან იმისთანანიც, რომელნიც მონად ჩაუვარდნენ სპარსებს იმ არეულობის დროს, რომელიც მოხდა სპარსეთის შემოსევის და ქართველთა სამშობლოდან ძალდატანებით გადასახლების დროს, ამათი რიცხვი დღეს ისე დიდია, რომ არ იპოვება, არც ერთი სასლი სპარსეთში, რომელიც სავსე არ იყოს ამისთანა ქართველებით, მამაკაცებით და დედაკაცებით. იქ არ არის იმისთანა დიდი კაცი, რომ არ სურდეს, რომ ყველა მისი

ქალები ქართველები იყვნენ, იმიტომ რომ ესენი მშვენიერები არიან, თვით ხელმწიფესაც გავსებული აქვს თვისი სასახლე მათის კაცებითა და ქალებითა, ამათ გარდა სხვებს თითქმის არ იმსახურებს. დიდი უძლურება მოჭყვია ამ ქართველთ გარდასახლებას, დიდი გაჭირდება, ცრემლის ღვრა და სხვანი.

საქართველოდამ ქართველებს წაყვანა გამოეცხადათ, ყველა სოფლის მცხოვრებნი თავ-თავიანთის შეკროდნენ და ისე განემზადნენ წასასვლელად. ზოგიერთი ადგილები მაშინ დაიწალა ქართველებისაგან. სოფლის მცხოვრებთა რაც რამ ჰქონდათ, ყველაფერი შეკრიბეს და თან წასადებათ განამზადეს. საეკლესიო ნივთებიც კი შეკრიბეს, ვისაც ურმები ჰქონდათ ბარგი იმაში ჩააწყვეს და ვისაც ცხენები, ისინი ცხენებით მიდიოდნენ, ბევრს აქედან მღვდლებიც გაჭყენენ. მღვდლებმა იქ კარგა ხანს შეინახეს თავი, ესენი ქართველებს თავიანთ სახლში აღოცებდნენ, რაც ხანი გადიოდა, მით სამღვდლოთ რიცხვი მცირდებოდა და ქართველებში თათრობა ვრცელდებოდა, თავად აზნაურებმა ერთობ მალე მიიღეს მუსულმანობა და გლეხნი კი არ შერებოდნენ, იგინი ძალაზე იდგნენ და არ თათრდებოდნენ, ბოლოს ისე დაეცნე ცხოვრებისაგან და ისე გაღატაკდნენ, რომ ამ სიღატაკისაგან თავი ეხსნათ, იმიტომ მეტი გზა აღარ ჰქონდათ, უნდა გათათრებულიყვნენ, გათათრდნენ ძნელად, მოისპო მათში ქრისტიანობა. მინამ გათათრდნენ ზოგნი კი კათოლიკობას შეუერთდნენ, ზოგი სომხის ეკლესიას და ზოგი აისორისას. სომხის ეკლესიას ვინც შეუერთდა, მან დაიწყო სომხის აღსარება, რამდენიმე ხნის განმავლობაში ესენი დაენათესავდნენ ნამდვილ სომეხთა, ამათში გაიძარცა ხშირი მისე-

და მოსკლს, ქართველთა შეითვისეს სომხური ენა, მათ
საკვლესიო ენად სომხური ენა სცნეს, ქართველთ ეს დი-
დათაც ენატრებოდით, ადგანაც სომხები ქრისტიანები იყე-
ნენ, მათ თავიანთი ეკლესიები ჰქონდათ და ქრისტიანურ
წესებსაც ასრულებდნენ, ქართველთ ოღონდ ვი სადმე ქალაქში
ქრისტიანთ ეკლესიები შეხვედროდით, თორემ ესენი მაშინათ-
ვე უერთდებოდნენ საიდუმლოდ იმ ქრისტიანთ სარწმუნოებას,
სადაც რა ეკლესია იქნებოდა. სომხთ ეკლესიის ერთობის
მეოხებით ქართველთა დაკარგეს თავიანთი დედა ენა და იგი-
ნი ჩამომავლობით მთლად გასომხდნენ, დღეს სპარსეთში კა-
ცი სშირად ხასავს ქართველ გვარის და შთამომავლობის კაცს,
რომელიც დღეს გვაროვნობით სომხობს. ზოგთ ვი გაუგო-
ნათ, რომ იგინ ქართველთ შთამომავალნი არიან. ასეთსავე
მდგომარეობაში ჩავადნენ ის ქართველები, ვინც კათოლიკე-
ბას და აისორობას შეუერთდა. სპარსულ ქართველნი, ვინც ვი
არიან დღევანდლამდე ქართულის ენით დარჩენილნი, სცხოვ-
რობენ ქართულად, მათი ტანთსაცმელი ქართულია, ვინემ სპა-
რსული, ქართველი ქალებიც სხვათგან იცომენ ტანთსაცმელს,
ვინემც სპარსული ქალები. სპარსულ ქალებთან ესენი იმიოაც
განიჩევიან, რომ ესენი სახესე ჰირბადეს არ იფარავენ. კაც-
სა და ქალს მაშინათვე შეატყობენ მოგზაურები, ან უცხო მნა-
ხველნი, რომ ესენი სპარსები არ უნდა იყენებო. ვატარა გო-
გობიტებიც ვი თავიანთებურ ტანთსაცმელს იცომენ და არა
სპარსული. ქალსა და კაცს შორის დახლოებული კავშირი
სუფევს. ქართველები ერთმანეთს კარგათ იცნობენ, სადმე რომ
ხახონ მაშინათვე შეატყობენ ისინი, ქართველები ან გურჯები
არიან და მაშინათვე მიესალმებიან, ლაპარაკს გამართავენ და

ქალები ქართველები იყვნენ, იმიტომ რომ ესენი მშვენიერები
აჩნდნენ, თვით სულმწიფესაც გაკსებული აქვს თვისი სასახლე
მათის კაცებითა და ქალებითა, ამათ გარდა სხვებს თითქმის
არ იმსახურებს. დიდი უძლურება მოჰყვა ამ ქართველთ გარ-
დასახლებას, დიდი გაჭირვება, ცრემლის ღვრა და სხვანი.

საქართველოდამ ქართველებს წაუყანა გამოეცხადათ,
ეკელა სოფლის მცხოვრებნი თავ-თავიანთის შეკროდნენ
და ისე განემზადნენ წასასვლელად. ზოგიერთი ადგილე-
ბი მაშინ დაიწალა ქართველებისაგან, სოფლის მცხოვრე-
ბთა რაც რამ ჰქონდათ, ეკელათუერი შეკრბეს და თან წასა-
ლებათ განამზადეს. საეკელესიო ნიკთებიც კი შეჰკრბეს,
ვისაც ურძები ჰქონდათ ბარგი იმაში ჩააწიეს და ვისაც
ცხენები, ისინი ცხენებით მადიოდნენ, ბეკოს აქედან მღვდლე-
ბიც გაჰყვნენ. მღვდლებმა იქ კარგა ხანს შეინახეს თავი, ესენი
ქართველებს თავიანთ სახლში აღოცებდნენ, რაც ხანი გა-
დიოდა, მით სამღვდელთ რიცხვი მცირდებოდა და ქართვე-
ლებში თათრობა კრცულდებოდა, თავად აზნაურებმა ერთობ
მალე მიიღეს მუსულმანობა და გლეხნი კი არ შეკრბოდნენ,
იგინი ძალაზე იდგნენ და არ თათრდებოდნენ, ბოლოს ისე
დაეცნე ცხოვრებისაგან და ისე გადატაკდნენ, რომ ამ სილა-
ტაკისაგან თავი ესხნათ, იმიტომ მეტი გზა აღარ ჰქონდათ,
უნდა გათათრებულიყვნენ, გათათრდნენ ძნელად, მოისპო-
მათში ქრისტიანობა. მინამ გათათრდნენ ზოგნი კი კათოლიკობას
შეუერთდნენ, ზოგი სომხის ეკლესიას და ზოგი ანთრო-
სას. სომხის ეკლესიას კინც შეუერთდა, მან დაიწყო სომ-
ხის აღსარება, რამდენიმე ხნის განმავლობაში ესენი დაქნ-
თესავდნენ ნამდვილ სომეხთა, ამათში გაიმართა ხშირი მისე-

და მოსულა, ქართველთა შეითვისეს სომხური ენა, მათ
საკვლესიო ენად სომხური ენა სცნეს, ქართველთ ეს დი-
დათაც ენატრებოდათ, რადგანაც სომხები ქრისტიანები იყუ-
ნენ, მათ თავიანთი კვლესიები ჰქონდათ და ქრისტიანურ
წესებსაც ასრულებდნენ, ქართველთ ოღონდ ვი სადმე ქალაქში
ქრისტიანთ კვლესიები შესკვდროდათ, თორემ ესენი მაშინათ-
ვე უერთდებოდნენ საიდუმლოდ იმ ქრისტიანთ საწმუნოებას,
სადაც წა კვლესია იქნებოდა. სომხთ კვლესიის ერთობის
მეოხებით ქართველთა დავარგეს თავიანთი დედა ენა და იგი-
ნი ჩამომავლობით მთლად გასომხდნენ, დღეს სპარსეთში კა-
ცი ხშირად ხსნავს ქართველ გვარის და შთამომავლობის კაცს,
რომელიც დღეს გვაროვნობით სომხობს. ზოგთ ვი გაუგო-
ნიათ, რომ იგინ ქართველთ შთამომავალნი არიან. ასეთსავე
მდგომარეობაში ჩავარდნენ ის ქართველები, ვინც კათოლიკე-
ბას და აისორობას შეუერთდა. სპარსელ ქართველნი, ვინც ვი
არიან დღევანდლამდე ქართულის ენით დაწიხენილნი, სცხოვ-
რობენ ქართულად, მათი ტანთსაცმელი ქართულია, ვინემ სპარ-
სული, ქართველი ქალებიც სხვათერ იცომენ ტანთსაცმელს,
ვინემც სპარსელი ქალები. სპარსელ ქალებთან ესენი იმიოაც
განიჩევიან, რომ ესენი სხესე ვირბადეს არ იფარაკენ. კაც-
სა და ქალს მაშინათვე შეატყობენ მოგზაურები, ან უცხო მნა-
ხველნი, რომ ესენი სპარსები არ უნდა იყენებო. ვატარა გო-
გობიტებიც ვი თავიანთებურ ტანთსაცმელს იცომენ და არა
სპარსული. ქალსა და კაცს მოწის დაახლოვებული კავშირი
სუფევს. ქართველები ერთმანეთს კარგათ იცნობენ, სადმე რომ
ხახონ მაშინათვე შეატყობენ ისინი, ქართველები ან გურჯები
არიან და მაშინათვე მიესალმებიან, დაპარაკს გამართავენ და

ერთმანეთ აძებეს მოუყვებიან. სწავრსულ ქართველ ქალები ძრეულ მხნე და ახრკანი მუშაკნი არიან, ესენი ქმრებს დაუტსრო-მელად შეკლიან მუშაობაში, არასოყერს საქმეს და მუშაობას არ კრიდებიან. ქმრებს ყანაში და სხვაგან თან მისდევენ სამუშაოდ, სშირად თვით ქალები მუშაობენ მარტო, ქართველთ ქალთა ყანაში და ბაღში მუშაობით გაკვირკებულნი არიან სწავრსული ქალები და კაცები. ქართველი ქალები ყანაში და ბაღში მუშაობას გარდა სახლ-კარსაც ჩინებულად უკლიან, სხვა და სხვა ხელსაქმის კეთებაც უკეთ იციან, ვიდრე სწავრსულებმა. ამათი ასეთი ღირსება ყველას კარგათ ესმით და ამიტომ ყველას წინაშეც ქალები თამამად იქცევიან და თავიანთ ღირსებას ყოველთვის მაღლა აყენებენ, მათ იციან, რომ ისინი ჰატვისა-ცემნი არიან, სწავრსებიც ძალიან ეტანებიან მათ ქალების შესა-რთველად, მაგრამ ესენი არ მისდევენ მათ. იშვიათად.

ქალებთან მუშაობაში კაცებიც კარგად მუშაობენ, სიტყვა რომ ითქვას, კაცილებით კარგად და გმირულად. სწორედ კაცების გმირული მუშაობა გამხდარა ქალების სამაგალითოდ, რომ ესენიც შესჩვევიან მუშაობას, თორემ კაცები რომ გარდამეტებით მხნე მუშაკნი არ ყოფილიყვნენ, მაშინ ქალებიც კერ შეჩვეოდნენ მუშაობასაო, მაგრამ კაცების მუშაობას უნდა შეჩვიათ იგინი მუშაობას, ან სწავრსეთში გადასახლების აძებეს, უბედურ ყოფა-ცხრკებას და სიღატაკესაო. ქართველებს თავიანთი სოფლები მშკენიერად აქეთ გაკეთებული, და გალამაზებული. მათი სოფლები კასეთის სოფლებსა წაგავს, სახლები მშკენიერად ნაკეთები, გარშემო სულ ბაღებით სავსე, სწავრსულებში კი ასეთი სოფლები იშვიათია. სწავრსთა სოფლები რომ ნახოს კაცმა, შიგ სახლებს კერც კი შენიშნავს,

რადგანაც იმათში სულ მიწურ სახლებს აკეთებენ, როგორც ჩვენში იციან; თბილისის ახლო-მანლო სოფლებში. ძველნახლას ქართველნი უფრო უკეთ მისდევენ, ვიდრე სპარსნი. ვახის გაშენება და კეთება კახურად იციან, მთლად ბალები ქართულად აქეთ ნაკეთები და ბალებში ყველა ნაირი ხილი მოიპოვება. ბალებსა და გენახებს გარშემო ღობეები ავლიან, სპარსებმა ესენი იშვიათად იციან. საქონლის შენახვასაც უხვად მისდევენ, ინახავენ ძროხას, ხარს, თხას, ცხვარს და სხვანი. კარაქის, ყველი და ერბოს კეთებაც ძალიან იციან; უფრო ქართულად ვინემც სპარსულად, პირუტყვის მოკლას და წამლობაც ძველებურად იციან, როგორც მათ მამაპაპას გაჭყლია აქედან. ხენა თესვასაც უხვად მისდევენ. ხენა-თესვის მუშაობა სპარსელებზე გაცილებით უკეთ აქეთ შესწავლილი და წინ წაწეული. სპარსულ ქართველთ სახლში ცხოვრებაც მეტად სუფთად უყვართ, ოთახები ყოველთვის მორთულია. შიგ ქართული ტახტი და აკეჯულობა. სარეცხი და დაკვრებაც ხშირად იციან, საჭმლის კეთებაც ქართულად არის, თუმცა სპარსულიც შეუსწავლიათ. ჰურის ცხობაც ქართულად აქეთ, თონები აქეთ გამართული და ჰურს ქართულად აცხობენ, გამოცხობის დროს გუნდებს ზევიდან ჯვარს უსმენ, ეს მამაპაპათაგან დარჩომიათ. სამახსოვროდ, ზაფხულის ხილის გახმობასაც კარგად მისდევენ, ზამთარში საჭირო საჭმელ ბაღახებით, კაკლით, ღობიოთი და სხვა რამეებით სახლს აკსებენ, ჰურით და სურსათით ყოველთვის სავსენი არიან ესენი, წლის გასვლამდე ამთარაფერი დააკლდებათ.

პირუტყვის შესახები ბოსელიც იციან ჩვენებურად. სპარსებში კი ეს ასე არ არის, უმეტეს ალაგს სოფლებში ხაღხი.

პირუტყვებთან სწრაფობს ბოსლებში, ქართველთ კი ესენი ცალკე აქვსთ, სასწრაფოებელ სასლებთან მოძორებით, ბოსელის გარდა, საბძლის კეთებასაც მისდევენ და საბძლებიც ქართულად აქვთ, კალა, გუთანი, სახნისი და სხვანი სულ ქართულად იციან, ლეწვა, ანიაკება, ფარცხვა, და თოხვნა ქართულად აქვთ. ნამეტურ მათებური გუთანი აქაურ გუთანს მომაგონებსო და მასზე ქართული „ჭაროკელავო“. ქართული სიმღერები დღევანდლამდე ახსოვთ თურმე და მღერიან თავ-თავის დროსა და თავის შესაფერად. მოკლედ რომ ითქვას ქართველები სწარსელებზე ბევრად მაღლა სდგანან, მაღლა სდგანან გონებით, ხელ-საქმით, მუშაობით და ცხოვრებით, ალებ-მიტეძობაც არის მათში გავრცელებული და ესენი ბევრად სინიღისიერად ვაჭრობენ, ვიდრე სწარსნი. ქართველები უხეობითაც მაღლა სდგანან სწარსელებზე. ქართველთა ნათესაობაც ერთმანეთში აქვთ, გათხრევა ძნელად ერთმანეთში იციან, ქორწილის გადახდაც ქართულად იციან, სიმღერები და კიდევ სხვა სულ ქართულად აქვთ. რჩი ცოლის შეერთვა იშვიათია. ქართველი ქალი მეორე ცოლად არ გაჭყვება. ვინც რჩ ცოლს შეერთავს ის ძრიელ სძულთ მათ და მას სახელად „ლიუტს კახიან“ და ლიუტი კიდევ სამარცხვინო სახელს ნიშნავს. ქალებსაც დიდათ ეძნელებათ და კრიდებათ ასეთ საქმეების შესახებ საუბარიო. ეს არის იმის მიზეზები, რომ სწარსელ ქართველნი ერთმანეთში არიან დანათესავებულნი და ისე მჭიდროთ არიან შეკავშირებულნიო. სწარსელ თათრებს ძრიელ შურთ ქართველთ რიგისი ყოფა-ცხოვრება. სწარსთა ყაჩაღები ხშირად ეტეძიან საბრალდო ქართველთ სოფლებს და უწყალოთ აოხრობენ, ვაჩებს ძირში უჭრიან, კენახებს ჭკაფავენ, ღობეებს

ჭლეჯენ, ძნებს უწკაკენ და ზირუტყვასაც ართმევენ სშირად-
 ამას გარდა ხშირად სახლებსაც უწკამენ თურძე და შვილებსაც
 კი სტატებენ, რადგანაც სპარსულ ქართულთ ცხორება ძრეულ
 შერთ, წამეტურ გამშვენებული სოფლების მდგომარეობა, და
 ქართულთ კარგი ჭამა, სძა და ცხორება. შერთ და ეჯავრე-
 ხათ ესენი მით უფრო, რადგანაც სპარსნი ქართულს უწოდე-
 ბენ ქართულებს, და იგინი სულ სხვა ტომის კაცად მიანი-
 ხათ.

საუბედუროდ სპარსთა მთავრობაც ერთობ ცუდათ ეპყ-
 რობა ამ ხალხს, რადაც შერთით და მტრობით უმზერის ქარ-
 თულთა ცხორებას, ჯარში ამათგან ჯარის კაცნი ერთობ ძალე-
 ძალე მიჭყავთ, ისე რომ ოჯახში წევრს აღარ სტოვებენ,
 რომ ჯარში არ გაიყვანონ და არ მიმსახურონ, სპარსნი
 კი ასეთის გარდასახადისაგან თავისუფალნი არიან. სპარსეთის
 ასეთ საქციელზე ქართულები ერთობ სწუხან, მაგრამ რას
 იზმენ, ამათ ჩივილს ვინ შეიწყენარებს. სპარსნი ამათ ზირ-
 დაზირ ქართულებს „გურჯებს“ ეძახიან და გურჯები კი ყვე-
 ლას საერთოდ სძულთ. სწორეთ ესეთივე დეგნა და წვალება
 გამხდარა ათამ ონიკაშვილის მშობლების მიზეზით, რომ ათამ
 ონიკაშვილი საქართულოში წამოვიდა. ქართულებმაც კარგად
 იციან თურძე, რომ ისინი ქართულები არიან, სადაც კი ვინ-
 ძე შესვდებათ ამათ ყველგან თავისუფლად ლაზარაკობენ, რომ
 ბუნ ქართულები ვართო. ესენი ყველანი შუილ საწმუნოებას
 ეკუთვნიან და მათი ხოჯები, მოღებო, ყადები, იძამები და
 სხვებიც სულ ქართულები არიან, ქართულად მოლაზარაკენი,
 მოღებმა და ხოჯებმა უფრო კარგად იციან, რომ ისინი ქარ-
 თულთ შთამომავალნი არიან და მათი ძველები იქ საქართუ-

ლოდამ არიან მოსულნი. მათში სშირად ლაზარაკობენ, რომ
საქართველო მშენიერი ჭკეყანა არისო. ქართველნი როცა სა-
ქართველოში ნამყოფ სპარსებს ნახვენ მაშინათვე ჭკითხავენ
საქართველოზე ცნობებს და მათი სმენით სტკბებიან. ქართუ-
ლი მოხუცებულნიც სშირად მოუთხრობენ ხოლმე ახალგაზ-
დებს თავიანთ ძველების ამბებს, საქართველოს შესახებ ზღაპ-
რებს. ათამ ონიკაშვილი იტყუოდა ხოლმე, რომ ეს ძველი ამ-
ბები და ზღაპრები საქართველოს შესახებ ღირსია შეკრებისა
და დაწერისათ, თუ იქ დაბრუნება არ მოძიხდა, მაშინ ზოგი-
ერთებს მე მაინც დაკწირ აქაო. ათამ ონიკაშვილი თბილისში
ძალე დახელოვნდა, მთელი საქართველოს ავი და კარგი შეი-
ტყო, ამის დაწინაურებას ის უფრო უწყობდა ხელს, რადგა-
ნაც ეს მოსამსახურედ დადგა თბილისის სემინარიაში და აქ
ამას ზოგიერთი კეთილ-საიმედო სემინარელები ქართულ წი-
რა-კითხვას ასწავლიდნენ, წერა-კითხვასთანავე ეს წიგნების კი-
თხვასაც შეეჩვია და საქმე იქამდის მივიდა, რომ ძალე ქართუ-
ლი გაზეთების კითხვაც დაიწყო. „დროება“ და „სასოფლო-
გაზეთი“ მუქთად ეძლეოდა, აგრეთვე სხვა და სხვა გამოცემე-
ნიც. ათამ ონიკაშვილი ძალე ისე დახელოვნდა მწერლობაში
და ქართულ კითხვაში, რომ თითონაც მოჭკიდა კალამს ხელი
და დაიწყო სპარსულ ქართველთ ზღაპრების წერა. ზღაპრებს
სწერდა სპარსულ მეზღაპრეთა მდიდარის ფანტაზიით და ენა-
საც ყოველთვის ამჭკერმეტყველებდა. ერთი ამის ზღაპარი და-
ბეჭდილია „დროების“ ნომერში, არ ვიცი ვთ რამელში, თორ-
ემ ამ ზღაპარს მთლად მოვიყვანდი აქ, მაინც აქ მოვიყვან-
მის შინაარსს დასამტკიცებლად, თუ ეს კაცი რამდენად დაუხე-
ლოვდა ჩვენს კითხვებს. ეს ზღაპარი სპარსულ ქართველებში

აწსებობსო... ერთ მშვენიერ, მეტად ლამაზ სამოთხის მზგავს ქვეყანაში, ყოველ ნაირი ყვავილნი და ხეხილნი იზრდებოდნენ. ერთი სიტყვით დედამიწის ზურგზე არ იყო ისეთი რამ ყვავილი, რომ აქ არ ყოფილიყოს. არ იყო მხოლოდ კომბოსტო. მშვენიერ ქვეყნის ჰატრონთ ამაზე დაიწყეს დრტკინვა, რომ ჩვენს ქვეყანაში ყველა ნაირი ყვავილნი და ხეხილნი არიან და კომბოსტო გი არაო. ამათ განიძრასეს სხვა ქვეყანაში წასკლას და კომბოსტოს თესლის შოვნა. მალე წავიდნენ. იარეს რამდენიმე დღე და ერთს ქვეყანაში იშოვნეს კომბოსტოს თესლი; მოიტანეს ეს და თავიანთ ვენახში დასთესეს, კომბოსტო მალე ამოვიდა, და გაიზარდა; ამან გაშალა თავისი დიდრონი ფოთლები და მის მეოხებით დაჩრდილა მრავალი ყვავილი, უმზიკ უსხივოთ დასტოვა ყველანი. მშვენიერნი ყვავილნი მზის ხილვას სამუდამოთ მოაკლდნენ და იწყეს ჭკნობა, და ლზობა. მებალეები ამის ხილვისაგან ძრეილ შეშინდნენ, მაგრამ რას იზამდნენ, კომბოსტოს ძალა უკვე გამოჩენილიყო, მათ დაუწყეს კომბოსტოს ძიჩიანად ამოგდებ, მაგრამ ძირი ველარსად უზოკეს, ძირი აქეთ იქით გაიშალა. მთელს მხარეში მოფენილიყო, ვედარა დააკლეს რა და მის მეოხებით დაჭკნენ მრავალნი მშვენიერნი ყვავილნი. „დროებაში“ მხოლოდ ეს ზღაპარი დაიბეჭდა, სხვა ზღაპრები არ ვიცით რა უყო. შემდეგ ჩვენ ისე დავშოვრდით ერთმანეთს, რომ მის სიკვდილის შემდეგ მე ველარაფერი გავიკე, თუ სად რა ზღაპრები დარჩა მას. ათამ რნიკაშვილს ისე მოუთბა გული, ისე შეუყვარდა საქართველო, რომ ამან დაიწყო სზარსეთში თავის მოძიებთან წერილების წერა. ზოგიერთ აქაურ ქართველებთან თათბირი ჰქონდა და რამდენიმე ხნის შემდეგ მაშინდელ კავკა-

სიის მთავარ-მართებელს თხოვნა მისცა და ითხოვა, რომ სპარს-
თა ქართველნი საქართველოში გადმოსახლებას ვითხოვთ და
ამიტომ წარმოგზავნით თქვენს წინაშე ჩვენს წარმომადგე-
ნელს ათამ ონიკაშვილს და გთხოვთ, რომ ჩვენი თხოვნა
შეიწყინარეთ, სპარსეთის შაისთან გვიმუხამდგომლოთ და ჩვენს
ქვეყანაში დაგვარჩუნოთ. მთავარ-მართებელმა თხოვნა სიამო-
ვნებით მიიღო და გაჭკვირდა მასზე, რომ სპარსეთში ქართ-
ველნი ყოფილან, და იქიდან კაცი გამოუგზავნიათ. ათამ
ონიკაშვილი თავს ქართველად აღიარებდა მთავარ-მართებლის
წინაშე, ასევე მთელ სპარსეთის ქართველთ; თხოვნის შესახებ
პასუხის მიღებას დაჰპირდნენ. რამდენიმე ხნის შემდეგ ეს წავიდა
გრიგოლ ორბელიანთან და დაუწყო სკეწნა და ცრემლებით
თხოვნა ასე:

შეიბრალეთ სპარსულ ქართველნი, მიხედეთ მათ ტანჯვა-
მწუხარებას და მოგვეცით დახმარება წინაშე მთავარ-მართებ-
ლისა, რომ ჩვენ საბრალო ქართველთა თხოვნას უურადლებას
მიაქციონ და სპარსული ქართველნი დაიხსნან სპარსთა ტყვე-
ობისაგან. მთავარ-მართებლის გარდა ათამ ონიკაშვილი გრი-
გოლ ორბელიანს მთავარ მართებლის მეუღლის წინაშეც სთხო-
ვდა სიტყვის თქმას და დაკალებას, რადგანაც ათამ ონიკაშვი-
ლი მთავარ-მართებლის მეუღლემაც ინახულა და გამოჭკითხა
ქართველთ ვითარება, რამაც ერთობ განაკვირა იგი. გრიგოლ
ორბელიანმა პირობა მისცა, რომ მთავარ-მართებელთან და მის
მეუღლესთან მივალ და ვითხოვ უკვლავთქმას. რამდენიმე ხნის
შემდეგ ათამ ონიკაშვილი მივიდა გრიგოლ ორბელიანთან და
პირობის შესახებ ჭკითხა. მან უთხრა:

ძმაო! ჩვენში არაფერი სასოგადოება არსებობს; მე კერ

გავბედე მათი თხოვნა, მიტომ რომ არაფერი იქნება, ჩვენ თხოვნას არ შეიწყენარებენ, იქიდან აქ ხალხს არ გადმოსასლლებენ. ან რა საჭიროა მათი აქ გადმოსასლლება, იყვნენ იქ, იცხოვრობნ მშვიდობით და ხანდისხან აქაც მოვიდნენ. ათამ ონიკაშვილს ამ ამბის შეტყობა. ძრეულ ეწყინა, ეწყინა მით უფრო, რადგანაც მას უარი უთხრა ისეთმა პირმა, როგორც იყო გრიგოლ ორბელიანი და კისგანაც უფრო დიდი იმედი ჰქონდა საქმეში მონაწილეობის მიღებისა და დახმარებისა. ამის შემდეგ ათამ ონიკაშვილს ძრეულ გაუტყდა გული, ქართველებიანგან აღარაფრის დახმარების იმედი ჰქონდა, კისაც შეხედებოდა უკელას მწუხარებით ელაპარაკებოდა ქართველთა უხეირობას, წარმაცობას და საქართველოსადმი გაცუებულს გულს და გრძნობასა. ჩვენ სშირად ვხახავდით ერთმანეთს და ვსაუბრობდით ჩვენ მწერლობის შესახებ. ერთსელ „კეფხის ტყაოსნის“ შესახებ სთქვა: მე ბეკრი წიგნი წამიკითხავს სხარსულს ენაზე, მაგრამ გეფიცებით, რომ ასეთი არაფერი მინახავს და მიკითხავს. „კეფხის ტყაოსანი“ თქვლია არამც თუ მარტო ქართულის მწერლობისა, არამედ მთელი აზიის ხალხისაცაო. სხარსულ ენაზე მისი ცალი და მზგავსი არაფერია, არის ერთი მოთხრობა პრეზად, რომელიც ძრეულ მცირედ, სულ ბნელად წავაკვს „კეფხის ტყაოსნის“ ზღაპარსაო, სხვა ამის ცალი არაფერია სხარსთა მწერლობაშიო. ათამ ონიკაშვილი სშირად კითხულობდა სხარსულ წიგნებს და იქ ქართველების ცნობებს ეძებდა; უყვარდა მეტად „მაცხ-ხამეს“ კითხვა, ქართული თარგმანიც წაკითხა. „ლეილიანი, კარმიანი“ და სხვა სხვა ქართული თარგმანებიც გაშინჯა და სხარსულს დაბეჭდილ წიგნებს უღრიდა. დიდათ უყვარდა საქართველოს

სიის მთავარ-მართებელს თხოვნა მისცა და ითხოვა, რომ სპარსეთს ქართველნი სსქართველოში გადმოსახლებას კითხუთო და ამიტომ წარმოგზავნით თქვენს წინაშე ჩვენს წარმომადგენელს ათამ ონიკაშვილს და გთხოვთ, რომ ჩვენი თხოვნა შეიწყნაროთ, სპარსეთის შაისთან გვიშუამდგომლოთ და ჩვენს ქვეყანაში დაგვაბრუნოთ. მთავარ-მართებელმა თხოვნა სიამოვნებით მიიღო და გაჰკვირდა მასზე, რომ სპარსეთში ქართველნი ყოფილან, და იქიდან კაცი გამოუგზავნიათო. ათამ ონიკაშვილი თავს ქართველად აღიარებდა მთავარ-მართებლის წინაშე, ასევე მთელ სპარსეთის ქართველთ; თხოვნის შესახებ პასუხის მიღებას დაჰპირდნენ. რამდენიმე ხნის შემდეგ ეს წავიდა გრიგოლ ორბელიანთან და დაუწყო ხვეწნა და ცრემლებით თხოვნა ასე:

შეიბრალეთ სპარსულ ქართველნი, მიხედეთ მათ ტანჯვამწუხარებას და მოგვეცით დახმარება წინაშე მთავარ-მართებლისა, რომ ჩვენ საბრალე ქართველთა თხოვნას ყურადღება მიაქციონ და სპარსული ქართველნი დაიხსნან სპარსთა ტყვეობისაგან. მთავარ-მართებლის გარდა ათამ ონიკაშვილი გრიგოლ ორბელიანს მთავარ მართებლის მეუღლის წინაშე სთხოვდა სიტყვის თქმას და დაკალებას, რადგანაც ათამ ონიკაშვილი მთავარ-მართებლის მეუღლემაც ინახულა და გამოჰკითხა ქართველთ კითხვას, რამაც ერთობ განაკვირა იგი. გრიგოლ ორბელიანმა პირობა მისცა, რომ მთავარ-მართებელთან და მის მეუღლესთან მივალ და კითხოვ უკვლათურსაო. რამდენიმე ხნის შემდეგ ათამ ონიკაშვილი მივიდა გრიგოლ ორბელიანთან და პირობის შესახებ ჰკითხა. მან უთხრა:

ძმაო! ჩვენში არაფერი საზოგადოება არსებობს; მე ვერ

გაკბედე მათი თხოვნა, მიტომ რომ არათუერი იქნება, ჩვენ თხოვნას არ შეიწყენარებენ, იქიდან აქ სალსს არ გადმოსასს-
ლებენ. ან რა საჭიროა მათი აქ გადმოსასსება, იყვენ იქ, იცხროჭონ მშვიდობით და სანდისხან აქაც მოვიდნენ. ათამ
ონიკაშვილს ამ ამბის შეტყობა ძრეულ ეწყინა, ეწყინა მით
უფრო, რადგანაც მას უარნი უთხრა ისეთმა პირმა, როგორც
იყო გრიგოლ მარბელიანი და კისგანაც უფრო დიდი იმედი
ქქონდა საქმეში მონაწილეობის მიღებისა და დახმარებისა. ამის
შემდეგ ათამ ონიკაშვილს ძრეულ გაუტყდა გული, ქართუელე-
ბისაგან აღარათუერის დახმარების იმედი ქქონდა, კისაც შეხვ-
დებოდა ყველას მწუხარებით ელაპარაკებოდა ქართუელთა უხე-
ირობას, ზარმაცობას და საქართუელთაადმი განციებულს გულს
და გრძნობასა. ჩვენ სშირად ვნახავდით ერთმანეთს და ვსაუ-
ბრობდით ჩვენ მწერლობის შესახებ. ერთხელ „კეფის ტყა-
ოსნის“ შესახებ სთქვა: მე ბევრი წიგნი წამიკითხავს სპარს-
სულს ენაზე, მაგრამ გეფიცებით, რომ ასეთი არათუერი მინა-
სავს და მიკითხავს. „კეფის ტყაოსანი“ თქალის არამც თუ
ძარტო ქართულის მწერლობისა, არამედ მთელი აზიის ხალ-
ხისაცა. სპარსულ ენაზე მისი ცალი და მზგავსი არათუერია,
არის ერთი მოთხრობა პიროზად, რომელიც ძრეულ მცირედ,
სულ ბნელად წავგავს „კეფის ტყაოსნის“ ზღაპარსა, სხვა
ამის ცალი არათუერია სპარსთა მწერლობაში. ათამ ონიკაშვი-
ლი სშირად კითხულობდა სპარსულ წიგნებს და იქ ქართუ-
ლების ცნობებს ეძებდა; უყვარდა მეტად „მაჭ-ნამეს“ კითხვა,
ქართული თარგმანიც წაკითხა. „ლეილიანი, ბარამიანი“ და
სხვა სხვა ქართული თარგმანებიც გაშინჯა და სპარსულს
დაბეჭდილ წიგნებს უღრიდა. დიდათ უყვარდა საქართუელთა

ისტორიის კითხვა. რამდენიმე ხნის შემდეგ ეს დაუმეგობრდა
საგარეჯოს დეზოს მწარმოებელთ ამხანაგობას და მალე ამ დე-
ზოს დახლიდრად დადგა. საქმის წარმოება დაიწყო, რამდენი-
მე ხნის შემდეგ მოინათლა, სახელად ალექსანდრე უწოდეს,
საგარეჯოში ქალიც შეირთო, მაგრამ არ გაკიდა დიდი ხანი,
რომ ამან სხვა და სხვა მიზეზების გამო 1880 წლებში თა-
ვი მოიკლა დამხატვით და მით გაათავა თავისი მწუხარება და
შეუსრულებელი წადილი. ამ პირის ასე უმიზეზოთ დაღუპვა
ბევრს ეწინა, ბევრმა სთქვა, რომ ეს საწყალი ქართველი რა
უბედურად და უგზო-უკვლოდ დაიღუპა, დაიღუპა უფრო
სპარსულ ქართველთათვისაც. ათამ რნიკაშვილის შემდეგ ჩვენ
სპარსულ ქართველთ ცხოვრების შესახებ აღარათყერი შეგვი-
ტყვიან; იქიდან სპარსულ ქართველთაგანი აქ აღარავინ მოსუ-
ლა. მათ შესახებ სომხურს გაზეთშიც იყო რამდენიმე ცნობა
დაბეჭდილი და ამ ცნობებსაც ახლა მოვიყვან. სპარსეთში
მცხოვრებით ქართული ცნობებით ჩვენთვის შეიძლება და საეჭ-
ვოდ დაჩენილიყო, მაგრამ ამ საბრალდების შესახებ 1877
წ. სომხურს სასულიერო ჟურნალ „არარატში“ და სხვა და
სხვა წლების „მშაკის“ ნომრებში აი რას სწერდა სპარსე-
თიდგან სომეხთა სპარსულ მწერალი: „მე ამას წინეთ
ერთს წერილში მქონდა გაკვრით აღმარაკი სპარსეთში
მეოთხ ქართველებზე და მათ ყოფა-ცხოვრებაზე. ესაა მოგას-
სენებთ რამდენსამე სიტყვას და იმედი მექნება, რომ თქვენი
პატივცემული ჟურნალი ამ წერილს დაბეჭდავს, რადგანაც ეს
ამბავი ბევრ ჩვენთაგანთათვის იქნება სასიამოვნო, რადგანაც
ეს ცნობები შეეხება ჩვენს მეზობელ და მოძმე ქართველ
ყოფა-ცხოვრებას. სპარსეთის სამხრეთის ნაწილში, სულთან-

ზადის სათემოსკენ სცხოვრობენ რამდენიმე სოფელნი ქართ-
ველთა; რომელნიც დროის მეოხებით გამაჭმადიანებულან. ამ
მხარეს მე მომიხდა გაულა და ნახვა მათი. როცა ქართველებ-
მა მე დამინახეს, მაშინ მათ რაღაც იგონეს გულში, ქართვე-
ლი ვეგონე, დიდათ გაუხარდათ. საჩქაროთ მომიასლოვდნენ
და მკითხეს სიხარულით ქართულს ენაზე ესე:

— ბატონო, თქვენ აქაური კაცი არ უნდა იყოთ, შეიძლება
ბრძანოთ, თუ საიდან ბრძანდებით, ქართველი ხომ არა ხართ;
საქართველოდან.

მე მათ ჩემი ვინაობა ვუამბე, მეც გამოვიტხე მათ თაკიანთი
ჩაობა. მათ მითხრეს:

— ჩვენ ქართველები ვართ, თქვენც გეცოდინებათ ქართული?

— დიან კიცი, მივუგე მე. ჩვენ დაგიწყეთ ქართულად ლაპარა-
კი, ლაპარაკის დროს მათ სიხარულს სამწევარი არა ჰქონდა.

— თქვენ სადა სცხოვრობთ? ვკითხე მე.

ჩვენ აქ დროებით ვცხოვრობთ. აქ საქონელი დაგვიდის და
ვამოკებთ, რადგანაც აქ კარგი ზაღასი იცის. ამათ აქ ხის
აღაჩუხები აქვსთ გაკეთებული. სამუდამი ცხოვრება სადა გაქვთ?
ვკითხე მე მათ. ჩვენა ვცხოვრობთ თურქოდანის ხეობაში;
თურქოდანის მაზანდარინიდან ხუთი დღის მანძილზე სძევს. იქ
არის ჩვენი სოფლები, ყველზე დიდი შვიდი სოფელია, შემო-
აკურა, ქვემო აკურა, ახნა, ტაშკენაში, აფუსი და მარტყოფი,
სადაც 1,000 ქართველი სცხოვრობს. ბევრი რამ მიამბეს ამ
საბრალოებმა. მე ძრიულ გამაკვირვა ამათმა ქართულმა ლაპარა-
კამა, ჩინებულად შეუხასხავთ თაკიანთი ენა, ქართულს ისე ლა-
პარაკობენ, როგორც საქართველოს ქართველნი. ჩვენ კარვა-
ხანს ვისაუბრეთ, ჩვენი ლაპარაკის დროს აქედ გამოიარეს სხვა

სწარსულ ქართველთა, ამათ დავიანთ მეგობარ ქართველებთან დადგენ და ლაშარაკი დაიწყეს. მეც დამაცქერდნენ, რამდენიმე წუთის შემდეგ ამათაც დამიწყეს ლაშარაკი. მე მკითხეს:

— ვინა ხართ თქვენა, აქ საიღამ მოსულხართ?

მე ჩემი ვინაობა აუხსენ, მერე მე ვკითხე მათ:

— თქვენ ვიღა ხართ?

— ჩვენ ქართველები ვართ, მაგრამ საქართველო-თვალთათნა ან გვინახავს. დიდი ხანია რაც ჩვენ სწარსულში ვცხოვრობთ. ჩვენი ძეგლები საქართველოდამ შანებაჩის დროს გადმოუსახლებიათ აქეთ.

— ესლასად მიბძნდებით? ვკითხე მათ.

— აქეთ, ერთ სომხის სოფელში მიუდივართ, რადგანაც იმ სოფლის სომხთ ეკლესიაში ჩვენი სახარება სძეკს, სახარებას თაყვანს ვსტუმთ, იქა ვლოცულობთ ხოლმე, სახარების ჰატივის საცემრად ადრე სწარსულებიც დადიოდნენ, ესლასინი აღარ დადიან, ჩვენ დავიარებით ესლას.

რამდენიმე ხნის შემდეგ ჩვენ გამოკემშიდობეთ ერთმანერთს და წაკულით აქეთ-იქით. მათს მადლობას და სიხარულს საზღვარი არა ქქონდა.

ამ ზაფხულში, თრეოდანის ხეობადამ, სწარსულში ჯარის მოვიდა, რომელ ჯარშიაც 150 ვაცი ქართველი ერთი რამდენიმე ჯარის კაცნი ქუჩაში მიმავალნი ვნახე და ესენი ქართულად ლაშარაკობდნენ. მე მუშინათვე შევაჩერე ისინი და ვინაობა გამოკითხე, ჩემი გაცნობა მათ ძრეულ გაეხარდათ, ნამეტურ ქართული ენის გაგონება ესამოვნათ. მე მკითხეს:

— თქვენ ვინა ბძნდებით, ქართველი ხართ?

— არა, მე სომხი ვარ, მხოლოდ საქართველოში დასა-

დებუდი, ქართულიც მიტომ ვიცი.

— შენი ჭირიძე, აქ ვინმე ქართველი ხომ არ სცხოვრობს, ძრეულ გვენატრება ქართველი ვაცის ნახვა. დიდათ და გვაკალებთ თუ ქართველ ვაცს გვიჩვენებთ.

— არა ძმებო, საუბედურადაა თქვენდა აქ ქართველი არა ვინ სცხოვრობს. ამის გაგონებით იგინი დიდათ შესწუხდნენ. მეც შევწუხდი. მერე მე უთხარა:

— აქ, ქართველთაგანი მხოლოდ ერთი მღვდელი სცხოვრობს, რომელიც რუსის კონსოლთან იმყოფება. თუ ისურვებთ და არ მოერიდებით მის გატნობას, მე წაგიყვანთ იქ და გაგაცნობთ.

მათ ძალიან გაეხარდათ და მითხრეს:

— ძრეულ ვარგა იქმნება.

ჩვენ ძალე წავედით კონსოლის სახლში, მაგრამ არქიმანდრიტი შინ არ დაგვიხვდა, საზაფხულადაა ახლად სოფელში წასულიყო. ქართველნი ძრეულ შეწუხდნენ, არქიმანდრიტს მე ვაცი გაუგზავნე, იგი საჩქაროდ ჩამოვიდა ქართველთა ნახეს და დიდათ გაეხარდათ. მათ დიდი ხანი ისაუბრეს, არქიმანდრიტსაც ძრეულ გაეხარდა, მე დიდი მადლობა გადამიხადეს ქართველთა, რომ მათ ქართველი მოძღვარი უჩვენებოდა.

უნდა მოგასსენოთ, რომ ყველა ამათ მტკიცეთ შეუნახავთ ქართული ენა და ხასიათები, ყველგან ესენი ქართველთა იწოდებიან, ტანთსაცმელსაც ქართულათ იტყვენ, მე ძალიან მიგვიჩვენეს, რომ ასე დაშორებულს მხარეში, ამდენი ხნის განმკლარბაში ქართველებს ქართული ენა არ დაუკარგავთ.

ამ წერილის შემდეგ განვლო რამდენიმე ხანში დასუსტარსკეთიდან საქართველოში ჩამოვიდა არქიმანდრიტი, პატრიუ-

ცემული მამა აჩქიმანდრიტი ევსეი, მე ვნახე და სომხურ გაზეთში დაბეჭდილ ამბების ცნობები და სინამდვილე კვითხე. მან ყველაფერი ჭეშმარიტად აღიარა და თვითაც დაუძატა:

— მე გავიცან იგინი და რამდენიმე ხნის შემდეგ ერთ-მას სომხის ეპისკოპოსმა დამხატოყა, მე წაველ, მგზავრობის დროს იმათ სოფლებსკენ გავიარე, ქართუელთ ძრეულ გაეხარდათ ჩემი დანახვა. იმათ მიცნეს, ეგონათ, რომ მე პირდაპირ მათთან მიველ, დიდათ გამიმასპინძლდნენ, ძალიან გაეხარდათ, სხვა და სხვა სოფლის ქართუელებსაც შეატყობინეს, რომ ჩვენთან ქართუელი მღვდელი მოვიდაო. როგორც ერთს სოფელში მომცეს პატივი, ისევე მეორეში, პირიბა მივე, რომ მგზავრობის დროს კიდევ ისე გამოვივლი, მათ გაეხარდათ. აჩქიმანდრიტი დაბრუნების დროსაც ჩამომხტარა მათს სოფლებში, პატივი ისევე უციათ, ლაპარაკის დროს სიტყვა საქართუელში გადადოსახლებასე ჩამოვარდნილა, ქართუელთ დიდათ გახარებიათ და თანხმობა უთქვამსთ, უთქვამსთ, რომ დიდის სიამოვნებით გადავსახლდებით საქართუელშიო, დაბრუნების შემდეგ ქართუელთ ხატვარა და თხროვნა აჩქიმანდრიტს კონსოლისთვის გადაუცია, კონსოლს უთქვამს, რომ მათ თხროვნა შეადგინონ და მომცენ მის შესახებ, მე იმათ თხროვნის საფუძვლით შაჭს მივმართავო და კეცდები, რომ ქართუელთ თხროვნა შეიწყინაროსო. აჩქიმანდრიტს ქართუელები დაუბარებია და კონსოლის სიტყვა გარდუცია, ქართუელთ უთქვამსთ, რომ ჩვენ გვეშინიან, თხროვნას ვერ მივსცემთო, შაჭმა რომ შეგვიტყოს, კიდევ გადასახლება მოხდება, მინამდის ყველას თავებს დაგვაყრკინებსო. ისევე ისე თუ მოხერხდება, რომ კონსოლმა სთხოვოს ჩვენ მაგიერ და როცა ჩვენ დაგვი-

ბარებენ და გვერდისაგან, მასშინ ჩვენც გადასახლების თანხმობას გაუცხადებთ, მასშინ ჩვენ ვიცით, როგორ ვეცდებითო. კონსოლს უძაბო თხოვნით მთავრობის თხოვნა არ უქმნია და ქართველებსაც შიში ჰქონიათ თხოვნის მიცემის, რაისა გამო ეგელაფერი შეჩერებულა.

არქიმანდრიტმა დაუმატა, რომ ლაზარაკში სპარსული სიტყვები უხვად შეჭვარიათ, სხვათერგი ისევე ქართველებს, როგორც ზემოთ მოკისსენეთ.

რაც ქართველებმა ამბავი შევიტყუეთ, რომ სპარსეთში ქართველები სტროკობენ და დღეებანდღამდე ქართულათ ლაზარაკობენო, მას შემდეგ გავიდა თითქმის თვრამეტი წელიწადი და თფილისის სომხურ გაზეთ „ნორდარში“ დაბეჭდა წერილი სპარსეთიდან გამოგზავნილი, ამ წერილის დამწერი აღვიწერს სპარსეთში მცხოვრებთ ქართველთ ცნობებს. დამწერი სწერს, რომ შემდეგ წერილებით დაწერილებით აღვიწერთ ქართველთ ცნობებსა და გაგაცნობთო, მაგრამ შემდეგ ნომრებში ჩვენ ეს წერილები ვეღარ ვხვდებით. აი რას იწერებოდნენ მასშინ:

— თუ რაინდამ მე მიმიწვია ერთმა ჩემს მეგობარმა. მე წაკვლ მასთან, კარგა მეზავრობის შემდეგ ჩემის მასპინძლის სახლში მივედი, ჩემის მისვლის დროს მასპინძელს არა სცალღადა, სამზადიში იყო, ამ დროს ერთს დაიბარაში სტუმრები უკვე მოგროვილიყვნენ, ჩემმა მასპინძელმა მიიხარა, მე აქ საჭმეში ვარ, ვერ გელაზარაკები, თქვენ არ გეწინოთო, ამიტომ დაიბარაში, სტუმრებთან შევიდეთ, იქ გაატარეთ დრო. მე თქვენს ერთს მეჭვეენეს გაგაცნობ და ისაუბრეთ, ჩვენ მალე შეველით დაიბარაში, იქ ისხდნენ რამდენიმე მოხუცი სა-

ვატიო სომეხნი და სპარსნი და მათ შორის ერთი მოხუცი
ახუნდიც. ჩემი მასპინძელი ახუნდთან მივიდა, მეც მიმიყვანა და
ასე უთხრა:

— ვატივცემულა ახუნდო! ეს სტუმარი თქვენი „ჭამჭარი“
გახლავსო და გთხოვთ გაიწნათ. მე გავოცდი.

ახუნდმა სჩქაროთ სთქვა:

— ძალიან კარგი, ძალიან კარგი, კეთილი, დიდი მად-
ლობა, რომ ძლივს ერთი ქართუელი კაცი გნახე.

ახუნდს ეს სიტყვები სპარსულათ უთქვამს, მეც ქართუ-
ლათ დაუწყებია ლაპარაკი:

— ბატონო, თქვენ საქართველოდამ ბრძანდებით, ქართ-
უელი ხართ?

სომეხს დიდათ გაჭკვირებია ქართული ენის გაცოცხება
და ამას უთქვამს:

— მე, სომეხი ვახლავართ, მხოლოდ საქართველოში ვარ
დაბადებული და ქართული ენა მიტომ ვიცნა.

— ოჰ, შენი ჭირბო, შენა ახუნდმა დაიძახა ხმა მადლს
და სიხარულით სავსემ. — მე არ მქონდა იმედი, რომ რდესმე
ქართველ კაცს გნახავდი, ძლივს მეღირსა ქართული ენის
მცოდნე კაცის ნახვა, საქართველოს მნახველი. გაცნობის შემ-
დეგ მათ ლაპარაკი დაიწეს და ახუნდი სიტყვებს სულ ზი-
რიდამ გუგუჟავდა თურმე და ისე ისმენდა სულ-განახული,
ახუნდს ძრეულ ეხაროდა საქართველოს მნახველი კაცის გამა-
მასპინძელა, დიდი მადლობა გადასცა, რომ ესეთი ძვირფასი
კაცი მაჩვენეო. მასპინძლობის გათავების შემდეგ ახუნდს მას-
პინძელი და მისი სტუმარი მეორე დღისათვის თავის სახლში
მიუწვევია. დანიშნულს დროს ესენი წასულან ახუნდის სახლში,

ახუნდს სსკა სტუმრებიც ჭყელის მიზატიკებული, თვით ახუნდი
საკმარისად შეძლებული და სასელოკანი კაცი ყოფილა, იქ-
ურებში დიდათ ვატიკტემული. მასწინძლობის დროს ახუნდი
დიდს ატატებში მოსულა და ასე უთქვამს ქართულათ:

— შენი ჭირიძე შენი, თუმიცა ჩვენი სჯულის ძალით
ქართულს, ან სსკა ენაზე ლაზარაკი აღკრძალული გვაქვს, მაგრამ
მე მაინც ქართულათ ვილაზარაკებ თქვენთან. ვინც წამ უნდა
სთქვას, ერთი მაიმბე შენი ჭირიძე, თუ საქართველო საითკენ
არის და ან ქართველები როგორ სცხოვრებენ, როგორ მდგო-
მარეობაში არიან დღეს, გთხოვ და გაკვალე ჩემი ბერიფასო.
სტუმარო, რომ ყოველის ფერო მაიმბო.

— ძალიან კარგი! მიუგო სტუმარმა და ამან დაიწყო
საუბარი და უამბო საქართველოს მდებარეობა, უამბო, თუ სა-
ქართველო საით სძევს, აცნობა თუ საქართველო რამდენს
ნაწილებსაგან შესდგება, რომ აქ სცხოვრებენ სსკა და სსკა
მთის ხალხნი, მაგრამ უკვლანი ქართულათ ლაზარაკობენ და ქა-
რთველები არიან. ქალაქები აქვსთ, მწიგნობრობა და სსკანი,
შუა ლაზარაკის დროს ახუნდი თურმე დიდათ აღელდა და თვა-
ლებიდან ცრემლები წამოსცვივდა, ტირილი დაიწყო, საქართვე-
ლოს შესახებ საუბარმა მოხუცი ახუნდი დიდათ შეაწუხა,
წერილის დამწერი სწერს:

„მე რომ შევატეე მოხუცს ახუნდს, რომ საქართველოს
ამბების მბობით ის დიდათ სწუხდებოდა და ტირილი დაიწყო,
ამიტომ მე ლაზარაკს კილო შეუცვალე, რომ ისაც შეწუხებული
მოხუცი ახუნდი უფრო არ შეწუხებულიყო, ახუნდი დამშვიდდა,
ჩვენ ლაზარაკი არ შეკვნიტეთ და მთელი მასწინძლობა ს-
ქართველოზე საუბარით გავათავეთ, სტუმრობის გათავების შე-

უდგე ახუნდმა დიდი მადლობა უთხრა ჩემს მასწავლებელს. თვითონ ახუნდი ქართულათ მშენებრათ ლაზარაკობს, ამის სახლობაშიაც ქართულათ ლაზარაკობენ. ახუნდს უთქვამს, რომ ჩვენს სოფელს გარდა აქეთკენ სხვა სოფლებიც არის, სადაც სულ ქართველები სცხორებენ და ქართულათ ლაზარაკობენ, ქართველებს მისკლამოსკლამ, მეგობრობა, ნათესაობა და ალებ მიცემაც მხოლოდ ერთმანეთში აქვსთ.

დამწერი არ აღვიწერს თუ ეს სოფლები სად, რომელ კუთხეში და ხეობაში არიან გაშენებული. დამწერს ამ სოფლების სახელები რომ მოეყვანა, მაშინ ჩვენ ამას აღვილათ გავარჩივით. ეს სოფლები ათამ ონიკაშვილისაგან დასახლებული სოფლები არ უნდა იყოს, რადგანაც ათამ ონიკაშვილი მოგვითხრობდა, რომ ჩვენი სოფლები მაწინდაწინის იქით არს, ყულეკის ხეობაზე, სპარსეთის სამხრეთ, ჩრდილოთ, სადაც ზამთარი და თოვლი ექვს თვეს იცის, „ნორდარის“ ცნობა კი მოგვითხრობს, რომ ეს სოფლები თეიჩანთან ახლოს ყოფილა. ასე რომ ეს სოფლები ჩვენ სხვა სოფლები გვეკონია და არა ის, რაც წინეთ გავიცანით. ეჭვი არ უნდა, რომ სპარსეთში ბევრს ალაგს იქნება ქართველთა კვალი დაშთენილი, ამას წინეთაც მაუწყა შემთხვევით ერთმა ქართველმა, რომ სპარსეთის ერთს ხეობაში არს ერთი დიდი სოფელი, რომელსაც „გურჯი მექელეს“ უწოდებენ და ამბობენ, რომ ვითომც ძველათ იქ ქართველები ყოფილან დასახლებულნი, მაგრამ დღეს კი ქართველობის იქ არაფერი სჩანს. ეს რასაკვირველია ასე იქნება, რადგანაც ამ დაბაში ქართველთ ძველათვე არეკიათ სპარსები, ამ დაბაში მხოლოდ ერთი უბანი ყოფილა, სადაც მარტო ქართველნი მდგარან და ამიტომაც

ამ უბანს ქართველთ უბანი დარქმევია, ანუ გურჯი მეტელე-
ვინმე ქართველმა რომ დაიაროს მთელი სპარსეთი და გაიცნას
ყოველი თემი და ხეობა სპარსთა, მაშინ ის იქ ქართველთა კვადს
ბეგრს მიურუებულს, მიუკვალს და შეუკვალს ადგილებში ჭზოვებს,
სადაც ბეგრს რასმე შეჭკრებს სპარსეთში დაღუპულთ ქართვე-
ლთა ყოფა ცხოვრების შესახებ, რაც ქართველ მეოსტორიეს
დიდათ გამომადგება. თეირანსა და ხორასანს შუა არის ვატა-
რა ქალაქი მუამე, სადაც ქართველები სცხოვრობენ და ესენი
ქართულათ და სპარსულათ ლაშარაკობენ.

ძველათ ქართველებს სპარსეთში უფრო ასახლებდნენ
შემდეგ ადგილებში: მაზნდარანის მიდამოებში, ფარისისტანის,
ბაღდადის, შირაზის, თავრიზის, გილანის ზღვის ნაპირებს
და ხორასანს იქით, სადაც თოვლი და ზამთარი ეჭვს თვეს
იციისო. კაცნი თურმე ბეგრს მეხითებში ჭზოვებს მიცვალებულთა
საფლავის ქვებს, რომელთა სპარსული წარწერანიც მოწმობენ,
რომ იქ ასაფლავი ვინმე საქართველოს მეფის ან მთავრის
შთამომავალი, რომელიც მაგალითებრ გუმის მეხითში ხოსრო
მირზა არის დასაფლავებული.

ჩვენდა სასიამოვნოთ და სასატრელოთ, ამ უკანასკნელ
დროს, საქართველოდამ სპარსეთში გაემგზავრა ქართველთა
ძვირფასი მოღვაწე კლადიმერ აღნიაშვილი და იმედი გვაქვს,
რომ ეს ძვირფასი მოღვაწე ქართველთა საკმარის ცნობებს
შეჭკრებს ჩვენგან შორს წასულ და სამუდამოთ დაღუპულთ
სპარსულთ ქართველთა ყოფა ცხოვრების შესახებ, რომელ
ქართველთა ამბები სპარსეთში აქა იქ ბეგრს ესომება კიდევ.

947.922 № —

4551

მ. ე. ხელაძის გამოცემა № 2.

მომხადებულის დასახელებით

- 1) ქართულები ოსმალეთში.
- 2) მეფეების მიწერ-მოწერა ინგლისთან, საფრანგეთში და რომში.

947.922

₹ 551

